

Ο ΙΟΥΔΑΙΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΑΡΤΑΠΑΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΑΥΤΟΥ

(Γλωσσικόν, φιλολογικόν και θρησκευολογικόν υπόμνημα
εἰς κείμενα τῆς ἑλληνιστικῆς γραμματείας).

*«...πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσείαξεν
(sc. Ἀλέξανδρος) ἡγεῖσθαι πάντας, ...συγγενεῖς
δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς».*

(Πλουτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. ἢ ἀρετῆς I 6 [= ἡθ. p. 329b]).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὑπὸ τοὺς «ἑλληνιστικοὺς χρόνους» νοοῦμεν τὴν νέαν ἐκείνην ἐποχὴν, ἣτις προέκυψε μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου γενομένην κατάλυσιν τοῦ περσικοῦ κράτους. Τὸ ὑπὸ τοῦ μεγάλου υἱοῦ τοῦ Φιλίππου δημιουργηθὲν παγκόσμιον κράτος ἀναντιρρήτως διεσπάρθη πολιτικῶς καὶ διελύθη, ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ νεαρὸς βασιλεὺς μόλις 33 ἐτῶν τῷ 323 κατόπιν προσβολῆς ὑπὸ ὑψηλοῦ καὶ ἐπιμόνου πυρετοῦ ἔκλεισε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ διὰ παντός ἐν Βαβυλῶνι. ἐν τούτοις ἡ ἰδέα, ἐφ' ἧς τὸ κράτος τοῦτο ἐθεμελιόυτο, ἡ πρόθεσις καὶ ἡ διακαὴς ἐφεις δημιουργίας ἐνιαίου τινὸς καὶ πανανθρώπου πολιτισμοῦ μεθ' ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος, ὑφ' ἧς βαθέως καὶ ἐκτενῶς συνείχετο ὁ Ἀλέξανδρος καθ' ἅπαν τὸ βραχὺ διάστημα τοῦ βίου αὐτοῦ, ὑφίστατο περαιτέρω ἐναργῶς ἐν τοῖς μικροῖς ἐκείνοις βασιλείοις, εἰς ἃ διεσπάρθη τὸ κράτος τοῦτο μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου αὐτοῦ δημιουργοῦ· ἡ ἰδέα αὕτη ἔζη περαιτέρω ἐναργῆς καὶ φέρελπις ὑπὸ τοὺς Πτολεμαίους τῆς Αἰγύπτου, ὑπὸ τοὺς Σελευκίδας τῆς Συρίας καὶ τῶν χωρῶν τοῦ Εὐφράτου, ὑπὸ τοὺς Ἀτταλίδας τῆς Περγάμου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὑπὸ τοὺς Ἀντιγονίδας τέλος τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἐν νῶ τὴν χείρωσιν καὶ ὑποταγὴν καὶ τῶν χωρῶν ἔτι τῆς δυτικῆς Μεσογείου Θαλάσσης, τὸ μεγαλεπήβολον ὅμως ἔργον τοῦτο παρέμεινεν ἀνεκτέλεστον λόγῳ τοῦ προώρου θανάτου αὐτοῦ· ἀντὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου ἡ Ρώμη, ἔπραξεν ὅμως αὕτη τοῦτο ἀντὶ τοῦ τιμῆματος τῆς ἀναποφεύκτου περιαγωγῆς ἐαυτῆς εἰς τὴν θέσιν ἐπαρχίας τινὸς τοῦ «Ἑλληνισμοῦ».

Οὐχὶ ἀσκόπως καὶ ἐπὶ ματαίῳ ἦγαγεν ὁ Ἀλέξανδρος νικηφόρος τὰ ὅπλα αὐτοῦ μέχρι τοῦ Ἰαξάρτου καὶ τοῦ Ἰνδοῦ. Διὰ τῶν κατακτήσεων αὐτοῦ ἀπέ-

βλεπεν ὁ μέγας ἀνὴρ οὐχὶ εἰς στιγμιαῖα και πρόσκαιρα ἀποτελέσματα ἀλόγου τινὸς βίας και ἀκαθορίστου ὁρμῆς, ἀλλ’ εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν πολλῶν μᾶλλον και ἀπεργασίαν σκοπῶν και σχεδίων εὐρυτάτου τύπου ἐν περιοχῇ τινι θεμελιώδους ἀναμορφώσεως τοῦ κοινωνικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ και τοῦ ἠθικοῦ τέλους βίου τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ ἴδρυσις κυρίως πολυαρίθμων πόλεων φερουσῶν τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὧν ἡ περιφημοτέρα και ἀξιολογωτέρα μεγαλοπρεπῶς ἐξετείνεται ἐν τῷ Δέλτῳ τοῦ Νείλου· πᾶσαι αἱ πόλεις αὗται ἐγένοντο πολυάληθα και ἔνδοξα κέντρα ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, κέντρα σταθερᾶς κυριαρχίας και γονίμου δράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. ‘Ο σπόρος, ὃν ὁ ‘Αλέξανδρος ἔσπειρε, παρέσχε πλουσίους καρπούς. Οἱ λογισμοὶ και τὰ σχέδια τοῦ ὑπερόχου Μακεδόνοιο περὶ ἄρσεως τῶν μεταξὺ ‘Ελλήνων και βαρβάρων ὑφισταμένων διαφορῶν διὰ τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς και ἠθικῆς ἀναχωνεύσεως τῶν λαῶν τῆς ‘Ανατολῆς και τῆς Δύσεως ἐπέδιδε προοδευτικῶς κατὰ τοὺς τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἐπακολουθήσαντας αἰῶνας. ‘Εντεῦθεν αὐτονόητον εἶναι, ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐθεώρουν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ‘Αλεξάνδρου μετ’ εὐλαβείας και θαυμασμοῦ οὐχὶ τὸν σκληρὸν κατακτητὴν τῆς φθορᾶς και τῆς ἀνατροπῆς, ἀλλὰ τὸν εἰρηνοποιὸν πολλῶν μᾶλλον διαλλακτῆν, ὅστις πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην ἐνόμιζε, συγγενεῖς δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς. Τὰ στενὰ ὄρια τῶν ἀρχαίων πόλεων και πολιτειῶν τῆς κεντρικῆς ‘Ελλάδος κατελύοντο βαθμηδὸν και ἐχώρουν προοδευτικῶς τε και σταθερῶς εἰς τὴν μεγαλογνώμονα περίληψιν και συναγωγὴν ἐν ἐνὶ κράτει πάσης τῆς οἰκουμένης, τῆς γῆς ἀπάσης μετὰ πάντων τῶν λαῶν αὐτῆς. ‘Εν τούτοις, ὡς παλαιότερον αἱ πόλεις τῆς κεντρικῆς ‘Ελλάδος, οὕτω και νῦν τὰ ἑλληνιστικὰ κράτη συχνάκις διεξῆγον ἐναντίον ἀλλήλων μακροὺς και ἐπιμόνους πολέμους, συνεκράτει ὁμως ταῦτα, ὡς ποτε και ἐκεῖνας, ἐν τινι σφαίρῳ ἰδεώδους ἐνώσεως και συνοχῆς ἢ ὑπερφυῆς πνοῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ και ἡ εὐχάρις δεσποτεία τοῦ αἰωνίου και ἀθανάτου ἑλληνικοῦ πνεύματος μετὰ τῆς οἰκουμενικῆς αὐτοῦ χροιάς και ὑφῆς. Διὰ τῆς ἀποβολῆς τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος ἐχώρησεν ὁ ἑλληνισμὸς τὴν ὁδὸν τῆς παγκοσμίου πνευματικῆς κυριαρχίας· τὴν θέσιν τοῦ συστήματος τῶν πολιτειῶν κατέλαβε νῦν τὸ παγκόσμιον κράτος τῆς οἰκουμένης και τὴν θέσιν τοῦ πολίτου ὁ κοσμοπολίτης.

‘Η περίληψις αὕτη πάντων τῶν λαῶν τῆς γῆς ἐν τῷ οἰκουμενικῷ κράτει τῆς Ρώμης, ὡς τοῦτο ἤρξατο διαμορφούμενον ἀπὸ τῶν μέσων κυρίως τοῦ δευτέρου π.Χ. αἰῶνος, ἐξ ἐπόψεως φυλετικῆς θεωρουμένη θὰ ἠδύνατο, ὅπως προσδιορισθῇ διὰ τοῦ χαρακτῆρος ἀτάκτου τινὸς κινήσεως πρὸς δημιουργίαν χάους λαῶν διαφορωτάτων ἀλλήλων, ἐν τούτοις τοῖς ἀνθρώποις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οὐχὶ οὕτως ἀκριβῶς ἐφαίνεται. ‘Υπὸ τὴν νέαν διαμόρφωσιν τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς καταστάσεως τῶν λαῶν διέβλεπον οὕτοι τὴν τάξιν και εὐρυθμίαν τοῦ σύμπαντος κόσμου συντελεσθεῖσαν τῇ ἐπινεύ-

σει καὶ βουλήσει τοῦ θείου. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνεπτύσσεται νέον τι αἴσθημα περὶ κόσμου καὶ βίου. Τὸ ἄτομον ἐκτάτο βαθμηδὸν τὴν εὐχάριτα αἴσθησιν τοῦτο μὲν τῆς λυτρώσεως ἀπὸ τῶν πνικτικῶν δεσμῶν τῆς πόλεως, τοῦτο δὲ τῆς ὁμαλῆς καὶ σταθερᾶς περιαγωγῆς εἰς τὴν εὐδαίμονα κατάστασιν τῆς αὐταρκειᾶς, ἐν ἧ ἐφαίνετο αὐτῷ εὐθέρως διανοιγόμενη ἡ ὁδὸς τῆς ἀπολύτου ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθέρως καὶ ἀπεριορίστου δράσεως. Ὁ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίου γῆς ἀποσπώμενος ἀνθρώπος ἠδύνατο, ὅπως τὴν πατρίδα αὐτοῦ πανταχοῦ ἐκεῖ εὐρίσκη, ἔνθα καλῶς πως διῆγε τὸν βίον αὐτοῦ· ἐν τούτοις ἡ ἀπώλεια τοῦ φίλτρου ἔναντι ὠρισμένης πατρίδος ἀντικαθίστατο παρ' αὐτῷ σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικῆς περιαγωγῆς εἰς τὴν σφαιρᾶν τῆς οἰκουμένης μετὰ τοῦ ἀχανοῦς αὐτῆς ρυθμοῦ τῆς πανανθρώπου ἁρμονίας καὶ τῆς παγκοσμίου τάξεως. Τὰ συναισθήματα τῆς συγγενείας καὶ τῆς οἰκειότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους κατέλαβον βαθμηδὸν τὴν θέσιν τῶν παγεῶν ἐκείνων διαθέσεων τῆς ἀλλοτριότητος καὶ τῆς ἔχθρας· ἡ φιλανθρωπία πλέον ἦτο ἡ τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους ρυθμίζουσα φυσικὴ καὶ ἠθικὴ δύναμις. Ἡ δύναμις αὕτη, ἧ ἔδωσαν οἱ Ῥωμαῖοι μὲν τὸ ὄνομα: Humanitas, οἱ Ἕλληνες δὲ τὸ περιεχόμενον, εἰσήρχετο διὰ σταθεροῦ βήματος εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνελάμβανε φιλοστόργως τε καὶ ἠπίως τὴν δεσποτείαν αὐτοῦ.

Φορεὺς τῆς παγκοσμίου ἰδέας τῆς φιλανθρωπίας ἦτο ὁ « Ἕλληνισμός », ἡ γλῶσσα καὶ ἡ παιδεία αὐτοῦ, ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη αὐτοῦ, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ὁ « Ἕλληνισμός » οὐχὶ πάντοτε δοτῆρ ἦτο τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ δέκτης ἔτι ξένων πνευματικῶν προϊόντων. Ἐν ᾧ οἱ πολυπληθεῖς λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς κατηυγάζοντο ἐν μέσῳ τῆς λαμπρᾶς ἀκτινοβολίας τοῦ ἀνεσπέρου ἑλληνικοῦ φωτός, παντοειδῆ στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ κυρίως καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν βίου ἀφθόνως εἰσέρρεον εἰς τὸν βίον τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Τοιαύτη τις τῶν λαῶν ἀμοιβαία πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ δρασὶς οὐδαμῶς θὰ ἦτο εὐχερῆς ἄνευ τῆς ὑπάρξεως μέσου τινὸς γενικῆς συνεννόησεως· τὸ μέσον τοῦτο ἀπετέλει ἡ παγκόσμιος καταστάσις ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ « κοινὴ » ἡ γλῶσσα αὕτη ἀπετέλει μέσον σαφοῦς συνεννόησεως πάντων τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῶν Γαδείρων καὶ τῆς Μασσαλίας ἐν τῇ Δύσει μέχρι τῆς Δαμασκοῦ καὶ τῆς Βαβυλῶνος ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐν ταῖς αὐλαῖς Ἰνδῶν ἡγεμόνων ἐδιδάσκοντο ἑλληνικαὶ τραγωδίαι, χάριν δὲ τῶν Ἰουδαίων τῆς Ἀλεξανδρείας, οἵτινες ἀπέμαθον πλέον τὴν γλῶσσαν αὐτῶν καὶ ἑλληνιστὶ μόνον διελέγοντο, μετεφράζοντο ὑπὸ τῶν Ἐβδομήκοντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ἱερὰ αὐτῶν βιβλία. Τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἑλληνιστὶ τὸ πρῶτον ἐγράφησαν. Διὰ τῆς βοήθειάς τῆς « κοινῆς » ἀκόπως κατενόει τις τοὺς Ἕλληνας ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς ἐν γένει καὶ πλουσιῶς ἀνελάμβανε τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν.

Καθ' ἃ ὁ Ἰσοκράτης λέγει¹, ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν τοσοῦτον ἀπέλιπε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ πλεονεκτήματα τῆς φρονήσεως καὶ τοῦ λόγου, ὥστε οἱ μαθηταὶ ταύτης διδάσκαλοι τῶν ἄλλων ἐγένοντο, τὸ δὲ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων ἐδήλου πλεον οὐχὶ τὸ γένος, ἀλλὰ τὴν διάνοιαν· Ἕλλη-
νες ἔκαλοῦντο οἱ μετέχοντες οὐχὶ τῆς κοινῆς αὐτῶν φύσεως, ἀλλὰ τῆς παιδεύ-
σεως αὐτῶν. Ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ἐξετείνεται νῦν ἀνὰ σύμπαντα τὸν κόσμον, περὶ οὗ μεγαλοφώνως μαρτυροῦσιν ἔτι καὶ νῦν τῆς Παλμύρας καὶ τῆς Περσε-
πόλεως τὰ ἔρειπια. Ἑλληνικὸν χαρακτήρα ἔχει πᾶσα ἡ ῥωμαϊκὴ τέχνη. Τοὺς
θεοὺς τῶν Ἑλλήνων προσεκύνουν εὐλαβῶς καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ κάτοικοι τῶν Βάκ-
τρων καὶ τῶν χωρῶν τοῦ Κανκάσου. Παραλλήλως ἀνέλαβεν ἡ ἑλληνικὴ θρη-
σκεία ἐκ τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας παντοειδῆ
στοιχεῖα τελετουργικοῦ καὶ λατρευτικοῦ χαρακτήρος καὶ προέκυψεν οὕτως ὁ
θρησκευτικὸς ἐκείνος συγκρητισμὸς, ἔξ οὗ ἀνεπτύχθη ἡ γνώμη, ὅτι οἱ θεοὶ
πανταχοῦ οἱ αὐτοὶ εἶναι, μόνον δὲ κατὰ τὰ ὀνόματα διαφέρουσιν ἀλλήλων, καὶ
ὅτι θεμέλιον παντὸς πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ ἐπὶ τέλους ἡ τιμὴ καὶ ἡ λατρεία μιᾶς
καὶ τῆς αὐτῆς ἀθανάτου οὐσίας, ἣτις διέπει καὶ κυβερνᾷ τὸν σύμπαντα κόσμον.
Τὸν ἰδιορρυθμότερον σύνδεσμον τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας μετὰ τῶν διαφό-
ρων θρησκειῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπειργάζετο ἡ λατρεία τοῦ Σαράπιδος κυρίως
ἐν Αἰγύπτῳ ἀποτελοῦσα ἐνσυνείδητον πολιτικὸν δημιουργημα Πτολεμαίου
τοῦ Α', ὅστις ἐπεδίωκε διὰ τούτου ἴσῃν ἱκανοποίησιν Ἑλλήνων τε καὶ
Αἰγυπτίων καὶ ὁμαλὴν μεταξὺ αὐτῶν προαγωγὴν σχέσεων ἐγκαρδιότητος καὶ
φιλίας. Τὸ ἀξιολογώτερον καὶ ἀξιωματικότερον φαινόμενον τῆς ἑλληνι-
στικῆς θρησκείας ἀπετέλει ἡ λατρεία τῶν ἡγεμόνων. Ἐν Ἑλλάδι ἀναντιρρή-
τως ὑφίσταντο στοιχεῖα ὁμοιογενοῦς τινος λατρείας, ἰδίᾳ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς
εὐκόλου καὶ ἐκτενοῦς προαγωγῆς πολλῶν ἑξελόντων προσώπων εἰς τὴν σφαι-
ραν τῶν ἡρώων, ἐν τούτοις ὁμως οὐδεμία ἀμφιβολία ὑφίσταται, ὅτι ἡ λατρεία
τῶν ἡγεμόνων, ὡς αὕτη νῦν ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῇ Ἀσίᾳ,
ἀποτελεῖ προῖδον τῆς ἐν Ἀνατολῇ δεσποζούσης θεωρήσεως τῶν βασιλέων ὡς
θεῶν. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ μεγάλου βασιλέως τῶν Περσῶν ἠξίωσε καὶ
αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν τιμὴν τῆς προσκυνήσεως. Ἡ ἐν Ρώμῃ
ὑφισταμένη λατρεία τῶν αὐτοκρατόρων ἀνταπεκρίνετο ἐκτενῶς τῇ ἑλληνιστικῇ
λατρείᾳ τῶν ἡγεμόνων. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων κατέχει ἡ ὑπόθεσις
αὕτη σοβαρὰν σημασίαν, διότι ἡ ὑψωσις ζώντων ἀνθρώπων εἰς τὴν θέσιν
τῶν θεῶν παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν παντοειδῶν θεο-
ριῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πηγὴν τῆς θρησκείας.

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῶν χρόνων τούτων καὶ ἰδιαιτέρως ἡ στωικὴ
φιλοσοφία δέον, ὅπως θεωρηθῆ ὡς ἡ βᾶσις καὶ τελείωσις ἅμα τῆς οἰκουμε-
νικῆς ἰδέας τοῦ παγκοσμίου κράτους καὶ τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν· ἡ

¹ Ἰσοκρ. λόγ. IV. πανηγ. 50, p. 50 κέξ.

φιλοσοφία τῶν Ἐπικουρεῶν ἐκπροσωπεῖ κυρίως τὴν στροφὴν τοῦ αὐτάρκους ἀτόμου ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ κράτους εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀδεσμεύτου καὶ ἐλευθέρως αὐτοτελείας. Περαιτέρω παρατηρητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ ἥδη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν σοφιστῶν ἀρξαμένη διαδικασία ἐκείνη τῆς λυτρώσεως τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς φιλοσοφίας ἤχθη νῦν εἰς τὸ τέρας αὐτῆς. Ἡ ἐπιστήμη τῶν γραμμάτων ἢ ἡ φιλολογία, ἡ ἱστορία καὶ ἡ γεωγραφία, αἱ μαθηματικαὶ καὶ μηχανικαὶ ἐπιστῆμαι, ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ ἱατρικὴ χωροῦσι νῦν ὡς αὐτοτελεῖς ἐπιστῆμαι τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὁδὸν ὑφ' ὠρισμένων ἐκάστοτε ἀνθρώπων εἰδικῶς τε καὶ ἐπιμελῶς θεραπευόμεναι.

Ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις συνέστη καὶ ἱστορικὸν τι ἢ φιλολογικὸν μᾶλλον ἔργον τοῦ Ἰουδαίου λογίου Ἀρταπάνου, οὗ ἀποσπάσματα τινα μόνον διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα ἀναλύω καὶ ἐρμηνεύω ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ γλωσσικῶς, φιλολογικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἐπὶ τῇ ἐλπίδι, ὅτι οὕτω συμβάλλω ἔν τινι μέτρῳ εἰς τὴν μελέτην καὶ σπουδὴν περιοχῆς τινος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἣτις σπουδαίαν θέσιν κατέχει ἐν τῇ κλασσικῇ φιλολογίᾳ καθ' ὅλου, μάλιστα δὲ ἐν τῇ μακροαίῳ καὶ ἀδιασπᾶστῳ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος.

I.

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΑΡΤΑΠΑΝΟΥ

Μόνον ἀποσπάσματα τινα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Πᾶν, ὅ,τι ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἰουδαίων κατέχομεν, κεῖται παρ' Εὐσεβίῳ, ὅστις ὁμως οὐχὶ ἀμέσως ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ πρωτοτύπου ἔργου αὐτοῦ, ἀλλ' ἐμμέσως μόνον, διὰ τῆς ἀναλήψεως δηλαδὴ περικοπῶν τινῶν μόνον τούτου, ἃς ἀνεῦρεν οὗτος παρ' Ἀλεξάνδρῳ τῷ Πολυτίστορι¹. Πλησίον τοῦ Εὐσεβίου ἔχουσιν αἱ ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωϋ-

¹ Εὐσέβ. εὐαγγ. προπαρ. IX 18, 1 κέξ. — 23, 1 κέξ. — 27, 1 κέξ. (= p. 245 κέξ. — 251. 252 κέξ. Stephanus [1544] = II [1843] 21. 31 κέξ. — 33 κέξ. Heinichen = II [1843] 373 κέξ. — 390 κέξ. — 390 κέξ. — 394 κέξ. Gaisford = I [1867] 486 κέξ. — 496 κέξ. — 498 κέξ. Dindorfius = PG XXI [1857] 709b κέξ. — 725a κέξ. — 727 κέξ. Vigerus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte I [1954] 504 κέξ. — 516 κέξ. — 519 κέξ. Mras).

Τὰ οἰκεία ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου εὐρίσκομεν ἔτι ἐν: FHG III (1849) 212b κέξ. : Alex. Polyhist. fr. 4. Ἀρταπάνου 219b κέξ. : fr. 10' 220b κέξ. : fr. 14' Fontes historiae religionum II 3 (1923) 276 κέξ. Hopfner' FGr.Hist. IIIA (1940) 100 κέξ. : 273. Alex. Polyhist. F 19 καὶ τέλος παρὰ J. Freu-

σέως ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως παρεχόμεναι ἡμῖν πληροφορίαί, ἀς οὗτος κατὰ μέγα μέρος ἐξ Ἀλεξάνδρου ὁμοίως τοῦ Πολυῖστορος καὶ ἐμμέσως οὕτως ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἀνέλαβε¹, δευτερεύουσαν ἀξίαν καὶ

d e n t h a l, Hellenistische Studien. Alexander Polyhistor und die von ihm erhaltenen Reste jüdischer und samaritanischer Geschichtswerke. Abhandlung, Anmerkungen und griechischer Text. II : Eupolemos, der jüdische Geschichtsschreiber. Breslau 1857 (= Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars « Frankel'scher Stiftung ». Breslau, am Gedächtnisstage des Stifters, den 27. Januar 1875), p. 231 : Ἀρταπάνου ψευδελιγράφου περὶ Ἰουδαίων fr. 1· 231 κέξ. : fr. 2· 232 κέξ. : fr. 3.

Καθ' ἃ ἐν τοῖς ἀνωτέρω βλέπομεν, τὴν « Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν » τοῦ Εὐσεβίου ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ὁ Stephanus εἰς τὰς σελίδας τῆς ἐκδόσεως ταύτης οὐχὶ σπανίως παραπέμπουσιν οἱ μετέπειτα ἐκδοταὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Εὐσεβίου καὶ οἱ συγγραφεῖς ἐν γένει, ὅσάκις οὗτοι ἐπάγονται τοῦτο ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν. Μετὰ τὸν Stephanum ἐξέδωκε τὴν « Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν » ὁ Vigerus ἐν Παρισίοις τῷ 1628 μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως καὶ πολλῶν σχολίων. Ἡ ἐκδοσις αὕτη ἀνευθῆθη ἐν Κολωνίᾳ τῷ 1688 τῆς δευτέρας ταύτης ἐκδόσεως τὰς σελίδας ἐπάγονται κυρίως οἱ συγγραφεῖς. Ἡ ἐκδοσις αὕτη τοῦ Vigeri ἀνελήφθη ἀκεραία εἰς τὴν PG, εἰς ἣν καὶ παρέπεμψα ἤδη ἀνωτέρω. Τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Vigeri ἀνέλαβον εἰς τὰς ἐκδόσεις αὐτῶν μετ' ἀσημάτων παραλλαγῶν ὁ Gaisford καὶ ὁ Müllerus (FHG). Ὁ Jacoby (F Gr. Hist.) παρέχει ἡμῖν τὸν σκελετὸν μόνον τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν « Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν » ἀναληφθείσης οἰκείας ἐκθέσεως Ἀλεξάνδρου τοῦ Πολυῖστορος διὰ τῆς μνείας ἀπλῶς τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τῶν ἔργων, ὧν ἐν ᾧ συνεκρότησεν οὗτος τὴν ἐκθεσιν αὐτοῦ, παραλείψεως δὲ τῶν οἰκείων κειμένων. Οὕτω καὶ τοῦ Ἀρταπάνου μόνον τὸ ὄνομα παρέχει ἡμῖν ὁ Jacoby, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ κείμενον τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ. Καθ' ἃ ὁ ἴδιος λέγει, ἔ.ἀ. IIIa (1943) 268, τὰ κείμενα τῶν ἔργων τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου μνημονευόμενων ἐνταῦθα Ἰουδαίων καὶ ἄλλων συγγραφέων περιληφθήσονται προοδευτικῶς τε καὶ κανονικῶς ἐν τῷ ἐκδοθησομένῳ, οὗπω δ' ὅμως ἐκδοθέντι, IIC τόμῳ τῶν F Gr. Hist. Σημειωθῆτω τέλος ἐν συναφεῖᾳ πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ὅτι οὐκ ὀλίγοι παράγραφοι τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρταπάνου παραλείπονται ὑπὸ τοῦ Hopfner ἐν τῷ οἰκείῳ ἔργῳ αὐτοῦ ἢ ἀναγράφονται ὑπ' αὐτοῦ συνοπτικῶς ἢ ἐν λατινικῇ μόνον μεταφράσει.

Περὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Πολυῖστορος πλὴν τῆς μνημονευθείσης ἤδη ἐργασίας τοῦ Freudenthal πρβλ. ἔτι J. R a u c h, Commentatio de Alexandri Polyhistoris vita atque scriptis. Heidelbergae 1840. E. Schwartz, ἄρθρον A. von Milet (88) ἐν: RE I 1 (1893) 1449 κέξ. — W. v. Christ's Geschichte der griechischen Litteratur. 6. Aufl., unter Mitwirkung von O. Stählin bearb. von W. Schmid. II: Die nachklassische Periode der griechischen Litteratur. 1: Von 320 v. Chr. bis 100 n. Chr. München 1920 (= Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft. VII 2, 1), σ. 210, σμ. 2· 226. 245. 271. 383, σμ. 5· 400 κέξ. — 440. 496. 588. 594, σμ. 4· 2: Von 100 bis 530 n. Chr. (1924⁶) (= αὐτ. VII 2, 2), σ. 1085.

¹ Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. I 23, 151 κέξ. (= II [1869] 122 κέξ. Dindorfius = PG VIII [1891] 895 κέξ. Potterus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 93 κέξ. Stählin).

σημασίαν ἅτε πολὺ βραχύτεραι καὶ συντομώτεραι οὔσαι. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν σπουδαίαν ἐκείνην ὑπόθεσιν τῶν θαυμάτων τοῦ Μωυσέως ὁ Εὐσέβιος κυρίως παρέχει ἡμῖν τὴν διεξοδικωτέραν κατ' Ἀρτάπανον καὶ ἀναλυτικωτέραν ἔκθεσιν καὶ περιγραφὴν, ἐν ᾗ ὁ Κλήμης ἀρκείται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὀλίγαις τισὶ μόνον λέξεσι συντόμου τινός, ἐξησθενημένης καὶ λίαν ὠχρᾶς ἀνακοινώσεως.

Τρία κυρίως ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου παρέχει ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι τούτοις γίνεται λόγος ἐν τῷ πρώτῳ μὲν περὶ τοῦ Ἰωσήφ, ἐν τῷ δευτέρῳ δὲ περὶ τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἐν τῷ τρίτῳ τέλος τῷ καὶ ἐκτενεστέρῳ περὶ τοῦ Μωυσέως. Τὸ ἔργον τοῦ Ἀρταπάνου, ἐξ οὗ τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα προέρχονται, ἔφερε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν τίτλον: « Περὶ Ἰουδαίων », ὅστις παρέχεται ἡμῖν παρ' Εὐσεβίῳ ἔν τε τῷ δευτέρῳ καὶ τρίτῳ ἀποσπάσματι καὶ παρὰ Κλήμεντι¹ ἐν τῷ πρώτῳ ἀποσπάσματι παρ' Εὐσεβίῳ ἀναγράφεται ὡς τίτλος τοῦ ἔργου τούτου ὅδε: « Ἰουδαϊκά ».

Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἀνακωνεύεται βιβλικὴ παράδοσις μετὰ φιλολογικῶν καὶ θρησκευολογικῶν εἰκόνων καὶ παραστάσεων αἰγυπτιακοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ χαρακτῆρος ὑπὸ τὴν φιλόδοξον τάσιν καὶ σπουδὴν ἀναδείξεως Ἰουδαίων πατριάρχων ὡς τῶν κατ' ἕξοχὴν δημιουργῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ.

II.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟΝ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΟΥ

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀληθές πρόσωπον τοῦ συγγραφέως τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου: « Περὶ Ἰουδαίων » πολὺς μέχρι τοῦδε ἐγένετο λόγος ἐκ μέρους φιλολόγων, θρησκευολόγων καὶ ἱστορικῶν¹ τὰ συναχθέντα πορίσματα ἐν τούτοις τόσον διάφορα ἀλλήλων εἶναι καὶ διὰ τῶν παντοειδῶν αὐτῶν ἀσυμφωνιῶν τόσον περίπλοκον καὶ δυσχερὲς κατέστησαν τὸ οἰκεῖον πρόβλημα, ὥστε πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐπιφανῆς φιλόλογος, ὁ Susemihl, νὰ δημολογήσῃ¹, ὅτι δυσχερὲς εἶναι αὐτῷ ἢ ἔκφρασις ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁριστικῆς τινος καὶ ἀναμφιλέκτου γνώμης καὶ κρίσεως. Ὡς συγγραφέα τοῦ ἔργου θεωροῦσιν ἄλλοι μὲν Ἑλληνά τινα εἰδωλολάττην, ἄλλοι δὲ Αἰγύπτιον τινα ἱερέα ἢ Πέρσην κρυπτομένους ὑπὸ τὸ ψευδὲς δῆθεν ὄνομα τοῦτο τοῦ « Ἀρτα-

¹ Fr. Susemihl, Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit. II, Leipzig 1892, σ. 647, σημ. 0.

πάνου» καὶ ἄλλοι τέλος Ἰουδαίων τινα καλούμενον πράγματι Ἀρτάπανον καὶ ζῶντα ἐν Αἰγύπτῳ¹.

¹ Ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀρτάπανου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ πρβλ. ἐν γένει P. D. Hu etii, Demonstratio evangelica ad serenissimum Delphinum. Nova editio et secunda Venetiis recognita pluribusque mendis expurgata. I, Venetiis 1754, p. 70b κέξ.: Prop. IV 2, 62· L. C. Valckenaerii, Diatribe de Aristobulo, Alexandrino Judaeo, scriptore commentarii in legem Moysis. Ed.... et lectionem publicam P. Wesselingii (de fragmento Orphei,...) adi. J. L. u z a c. Lugduni Batavorum 1806, p. 26 (= IV [1843] 364 κέξ. τῆς ὑπὸ τοῦ Gaisford γενομένης ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Εὐσεβίου)· Aug. F. D ä h n e, Geschichtliche Darstellung der jüdisch - alexandrinischen Religions - Philosophie. II, Halle 1834, σ. 200 κέξ. — J. R a u c h, ἔ.ἀ., p. 20 κέξ. — L. H e r z f e l d, Geschichte des Volkes Jisrael von Zerstörung des ersten Tempels bis zur Einsetzung des Mackabäers Schimon zum hohen Priester und Fürsten. III, Nordhausen 1857, σ. 483 κέξ. — 574· Domini Seguieria Sancto - Brissone, Variae lectiones et notae ad Eusebii Praeparationem Evangelicam ἐν: PG XXI (1857) 1567. 1573· H. E w a l d, Geschichte des Volkes Israel. II: Geschichte Mose's und der Gottherrschaft in Israel. Göttingen 1865³, σ. 129 κέξ. — J. F r e u d e n t h a l, ἔ.ἀ. II (1875) 143 κέξ. — 215 κέξ. — A. v. G u t s c h m i d, [Κριτικὴ ἀνάλυσις τῆς ἐργασίας τοῦ Freudenthal] ἐν: Literarisches Centralblatt 32 (1875) 1043 κέξ. (= τοῦ αὐτοῦ, Kleine Schriften. Hrsg. von Fr. R ü h l. II: Schriften zur Geschichte und Literatur der semitischen Völker und zur älteren Kirchengeschichte. Leipzig 1890, σ. 184 κέξ.)· H. G e l z e r, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie. II 1: Die Nachfolger des Julius Africanus. Leipzig 1885, σ. 400 κέξ. — G. K a r p e l e s, Geschichte der jüdischen Literatur. I, Berlin 1886, σ. 228 κέξ. — Fr. S u s e m i h l ἔ.ἀ. II (1892) 362. 606, σημ. 10· 646 κέξ. — 651. 653, σημ. 0· 656, σημ. 102· W. W i l l r i c h, Juden und Griechen vor der makkabäischen Erhebung. Göttingen 1895, σ. 168 κέξ. — E. S c h w a r t z, ἄρθρον Artapanos ἐν: RE II 1 (1896) 1306, 10 κέξ. — H. W i l l r i c h, Judaica. Forschungen zur hellenistisch - jüdischen Geschichte und Literatur. Göttingen 1900, σ. 111 κέξ. — R. R e i t z e n s t e i n, Poimandres. Studien zur griechisch - ägyptischen und frühchristlichen Literatur. Leipzig 1904, σ. 182· H. G r a e t z, Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Aus den Quellen neu bearbeitet. III 1: Geschichte der Judäer von dem Tode Juda Makkabis bis zum Untergange des jüdischen Staates. 5. verbesserte und vermehrte Aufl. Bearb. von M. B r a n n. Leipzig 1905, σ. 354 κέξ. — J. G e f f c k e n, Zwei griechische Apologeten [Ἀριστείδης καὶ Ἀθηναγόρας]. Leipzig - Berlin 1907 (= Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern), σ. XIII κέξ. — Is. L é v y, Moise en Éthiopie ἐν: Revue des études juives 53 (1907) 201 κέξ. — E. S c h ü r e r, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. III: Das Judentum in der Zerstreuung und die jüdische Literatur. Leipzig 1909⁴, σ. 468 κέξ. — 477 κέξ. — W. v. C h r i s t - W. S c h m i d - O. S t ä h l i n, ἔ.ἀ. II 1 (1920⁶) 223. 590· A. S c h l a t t e r, Geschichte Israels von Alexander dem Grossen bis Hadrian. Calw - Stuttgart 1925³, σ. 77 κέξ. — 122 κέξ. — 184 κέξ. — 187 κέξ. — T. H. H o p f n e r, Orient und

Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ σημειοῦμαι, ὅτι ἐκ πασῶν τῶν μέχρι τοῦδε ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα ἐξενεχθεισῶν γνωμῶν εὐστοχωτέρα φαίνεται μοι ἡ τοῦ Valkenaer¹, καθ' ἣν ὁ Ἀρτάπανος Judaeus est Alexandrinus, nugator ille quidem et mendax, qualis Aristobulos, sed graece doctus, antiquus rerumque Aegyptiacarum peritissimus. Ὁ Ἀρτάπανος εἶναι πιθανώτατα Ἀλεξανδρινός τις Ἰουδαῖος ζήσας περὶ τὸ 100 π.Χ.². Ὁ Ἀρτάπανος οὗτος εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀνέκαθεν μετ' ἐπιφυλάξεων ἢ ἀνευδοκίμως καὶ μετὰ σταθερᾶς βεβαιότητος ἀποδοθέντος αὐτῷ ἔργου: « Περὶ Ἰουδαίων », ἐξ οὗ περικοπᾶς τινος ἀναφερομένης εἰς τὸν βίον τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Μωυσέως διέσωσεν, ὡς εἶδομεν, ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔχει τὸν τύπον ἱστορικοῦ τινος περὶ τοὺς Ἰουδαίους μυθιστορήματος ἀποτελοῦν προῖδὸν ἀλλοκότου καὶ ἔκφρονος συγκρητιστικῆς συγχύσεως καὶ περιπλοκῆς. Ὁ Ἀρτάπανος εἶναι ἀναντιρρήτως ἀχαρὶς τις καὶ ἀνιαρός, ἐν τούτοις ὁμως λίαν ἀξιόλογος καὶ σπουδαῖος ἐξ ἐπόψεως γραμματολογικῆς, ἐκπρόσωπος τοῦ συγκρητισμοῦ ἐκείνου, ὅστις ἐν τοῖς

griechische Philosophie. Leipzig 1925 (= Der Alte Orient. Beih. 4), σ. 51 κέξ. — W. B o u s s e t, Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter. 3. Aufl. hrsg. von H. G r e s s m a n n. Tübingen 1926 (= Handbuch zum Neuen Testament. 21), σ. 494 κέξ. — O. W e i n r e i c h, Gebet und Wunder. Zwei Abhandlungen zur Religions- und Literaturgeschichte ἐν: Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft 5: Genethliakon Wilhelm S c h m i d zum siebzigsten Geburtstag am 24. Februar 1929 (1929) 298 κέξ.

¹ L. C. V a l c k e n a e r i u s, ἔ.ἀ. p. 26 (= IV [1843] 364 τῆς ὑπὸ τοῦ Gaisford γενομένης ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Εὐσεβίου).

² Τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἤκμασεν ὁ λόγιος οὗτος, μόνον κατὰ προσέγγισιν δυνάμεθα, ὅπως προσδιορίσωμεν, παρατηροῦντες δηλαδή, ὅτι οὗτος ἔζησεν ὀπωσδήποτε πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Πολυῖστορος, ὅστις ἀπλευθερώθη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τοῦ Σύλλα τὸ 82 π.Χ. Κατὰ ταῦτα ἄστοχος εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Hopfner ἐν: Fontes historiae religionum II 3 (1923) 276, καθ' ἣν ὁ Ἀρτάπανος ἔζησε δῆθεν περὶ τὸ 100 μ.Χ. (ca. a. 100 p. Chr. n. vixit). Σημειωθῆτω, ὅτι ὁ λόγιος οὗτος ἐν τῷ μνημονευθέντι ἤδη ἔργῳ αὐτοῦ: Orient u. griech. Philosophie, σ. 52 διορθῶν τὴν προτέραν γνώμην αὐτοῦ ἐνέταξε τὸν Ἀρτάπανον εἰς τοὺς περὶ τὸ 100 π.Χ. χρόνους. Ὁ E. S c h w a r t z, ἄρθρον Artapanos, ἔ.ἀ. II 1 (1896) 1306, 10 κέξ. γράφει ἐν σχέσει πρὸς τὸν λόγιον τοῦτον, ὅτι πρόκειται πιθανῶς περὶ Ἀλεξανδρίνου Ἰουδαίου τοῦ δευτέρου αἰῶνος π.Χ. Πάντως τὸ πόρισμα, ὅτι ὁ λόγιος οὗτος ἔζη ὀπωσδήποτε ἐν Αἰγύπτῳ, προκύπτει ἀβιάστως ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ὅπερ, ὡς ὀψόμεθα, μεστὸν εἶναι στοιχείων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Αἰγυπτίων. Τὸ πόρισμα τοῦτο βεβαιοῦται καὶ διὰ τῶν γλωσσικῶν ιδιορρηθμιῶν τοῦ ἔργου τούτου, εἰ καὶ ταύτας ἠφάνισεν ἐν πολλοῖς καὶ ἐξήλειψεν ὁ τὰς περικοπᾶς αὐτοῦ διασώσας ἡμῖν Πολυῖστωρ. Τέλος ὡς πρὸς τὸ ὄνομα: « Ἀρτάπανος » παρατηρητέον, ὅτι παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων οὐχὶ ἀσυνήθης ἦτο ὁ δανεισμός περσικῶν ὀνομάτων, ὅπερ ἐν τούτοις οὐδαμῶς συνέβαινε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἢ τοῖς Αἰγυπτίοις.

Ἰουδαϊκοῖς καὶ ἑλληνιστικοῖς κύκλοις τῶν ὑστέρων κυρίως χρόνων εὐρύτατα διαδεδομένος ἦτο καὶ ἔκτενῶς ὑπέσκαψε καὶ διέσεισε τὸ τεῖχος τῆς ραββινικῆς ὀρθοδοξίας. Ἐν τοῖς κύκλοις τούτοις συνέστησαν ἱστορήματα ἀποτελοῦντα μυθιστορηματικὴν μεταποίησιν ἢ διέκτασιν τῆς βιβλικῆς διηγήσεως, ἧς γραμματολογικῆς κατευθύνσεως σαφῆ ἴχνη παρατηροῦνται καὶ ἐν τῷ ἔργῳ ἔτι τοῦ Ἰωσήπου. Ἡ θέσις τοῦ Freudenthal¹, καθ’ ἣν ἀγνωστός τις δῆθεν Ἰουδαῖος κατέταξε τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ κατασκευάσμα ὑπὸ τὸ ὄνομα Αἴγυπτίου τινὸς ἱερέως « Ἀρταπάνου » καλουμένου καὶ καθ’ ἣν ὁ Ἰουδαῖος οὗτος εἶναι δῆθεν ὁ αὐτὸς μετὰ τοῦ Ψευδο-Ἀρισταίου, τοῦ συγγραφέως δηλαδὴ τῆς « Πρὸς Φιλοκράτη » ἐπιστολῆς², καὶ μετὰ τοῦ Ψευδο-Ἐκαταίου περαιτέρω³, θεμελιούται οὐχὶ ἐπὶ στερεῶν καὶ ἀκλονήτων βάσεων καὶ εἶναι καθ’ ἀκολουθίαν λίαν ἀσταθῆς καὶ ἀμφίβολος⁴. Ἐν τούτοις παρατηρητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Freudenthal εἰς σχέσιν τινὰ μετὰ τοῦ Ἀρταπάνου ἀγόμενα ὀνόματα ταῦτα, μεθ’ ὧν δέον, ὅπως συνάψῃ τις ἴσως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐπολέμου⁵, τοῦ Ἀριστοβούλου⁶, Κλεοδήμου

¹ J. Freudenthal, ἔ.δ. II (1875) 136 κέξ. — 148 κέξ. — 162 κέξ. — Σχετικῶς γενήσεται κατωτέρω ἐν τῷ δέοντι τόπῳ εὐρὺς λόγος.

² Πρβλ. J. Freudenthal, αὐτ. σ. 136 κέξ. — E. Schwartz, ἄρθρον Aristes (14) ἐν: RE II 1 (1896) 879. W. v. Christ-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.δ. II 1 (1920⁶) 590 κέξ.

³ Πρβλ. F. Jacoby, ἄρθρον Hekataios ἐν: RE VII 2 (1912) 2765 κέξ. — W. v. Christ-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.δ. II 1 (1920⁶) 223 κέξ. — 539. 590. 618 κέξ.

⁴ Μὴ λαμβανομένης πρὸς στιγμὴν ὑπ’ ὄψιν τῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν πατρότητα τῆς « Περὶ Ἰουδαίων » συγγραφῆς τοῦ Ἀρταπάνου πεπλανημένης ταύτης γνώμης τοῦ Freudenthal δέον, ὅπως ὁμολογήσωμεν, ὅτι τὸ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἑλληνιστικῶν σπουδῶν ἀναφερόμενον ἔργον αὐτοῦ, οὐτινος ἐπανειλημμένως ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐγένετο μνεῖα, ἀποτελεῖ ὄντως μνημειῶδες φιλολογικὸν κατόρθωμα. Πολυάριθμα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα, ἅτινα μετὰ πολλῆς εὐθυκροσίας καὶ ἐμβριθείας συνήγαγεν ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ Freudenthal, παριστώσι πολύτιμα καὶ ἀναντικατάστατα προϊόντα φιλολογικῆς πολυμαθείας καὶ τέχνης. Διὰ τῆς πλουσίας αὐτοῦ κλασσικῆς καὶ ἑβραϊκῆς παιδείας παρέσχεν ἡμῖν ὁ Freudenthal ἔργον, ὅπερ καὶ σήμερον ἔτι μετὰ παρέλευσιν τοσούτων ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ διατρεῖ ἐν πλείστοις σημείοις ἀπαρμειώτων καὶ ἀναλλοίωτων κύρος μετὰ τῆς πηγαίας καὶ μεγάλου ὄντως πρωτοτυπίας αὐτοῦ. Πρβλ. ὅσα σχετικῶς λέγουσιν ὁ A. v. Gutschmid, ἔ.δ. 32 (1875) 1044 (= τοῦ αὐτοῦ, ἔ.α. II [4890] 185 κέξ.) καὶ J. Geffcken, ἔ.δ. σ. XIII, σημ. 2.

⁵ Πρβλ. J. Freudenthal, ἔ.δ. II (1875) 105 κέξ. — F. Jacoby, ἄρθρον Eupolemos (11) ἐν: RE VI 1 (1907) 227 κέξ. — W. v. Christ-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.δ. II 1 (1920⁶) 543, σημ. 6° 588, σημ. 8° 589 κέξ.

⁶ Πρβλ. L. C. Valckenaerii, ἔ.δ. — A. Gercke, ἄρθρον Aristobulos (15) ἐν: RE II 1 (1896) 918 κέξ. — W. v. Christ-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.δ. II 1 (1920⁶) 603 κέξ.

τοῦ Μάλχου¹ καὶ ἄλλων, ὑποδηλοῦσιν ἡμῖν ἐπαρκῶς τὴν ὑπαρξιν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους γραμματολογικοῦ τινος στρώματος Ἰουδαϊκῆς καὶ ἀλεξανδρεωτικῆς προπαγάνδας, ἥτις μετὰ πολλοῦ ζήλου ἐσπούδαζεν, ὅπως ἐμφανίσῃ τοὺς Ἰουδαίους, τὸν Ἀβραάμ δηλαδὴ, τὸν Ἰωσήφ, τὸν Μωυσῆα κ.ο.κ., ὡς τοὺς κυρίους δημιουργοὺς τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ὡς σοφοὺς ἰδρυτὰς καὶ φορεῖς πολιτισμοῦ τινος ἐν γένει διεθνοῦς σημασίας καὶ φήμης. Πρὸς ἐπιτυχίαν σκοπῶν τοιαύτης ὑφῆς μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ρυθμοῦ φιλοσοφικῆς τινος ἀντιλήψεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει τῶν λαῶν καὶ ὑπὸ τῆς πνοῆς μυθιστορηματικῆς τινος διαθέσεως δεσποζομένης θεωρίας τοῦ βίου συνείρονται ἔτι ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τινα κλίμακα προοδευτικῆς συνθέσεως καὶ διαμορφώσεως τῶν πραγμάτων, ἥτις ἐμφανίζει ἡμῖν πολυάριθμα σημεῖα στενῆς, ὡς ἐλέχθη, σχέσεως καὶ συναφείας μετὰ τῶν ἔργων πολλῶν ἄλλων Ἰουδαίων λογίων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, καὶ πολυειδῆ ἐπὶ πλέον στοιχεῖα ἀρεταλογικοῦ χαρακτήρος. Τοιαῦται συγκρητιστικαὶ λογοτεχνικαὶ συνθέσεις, ὡς ἡ τοῦ Ἀρταπάνου, ἀνθαίρετοι συμπύρσεις βιβλικῶν, αἰγυπτιακῶν καὶ ἑλληνιστικῶν παραδόσεων καὶ ἱστοριῶν μετὰ τοῦ μυθιστορηματικοῦ καὶ φαντασιώδους αὐτῶν χαρακτήρος ἀποτελοῦσι κυρίως ἔργον οὐχὶ ἐνὸς μόνον λογίου· αἱ συνθέσεις αὗται εἶναι πολλῶ μᾶλλον προϊόντα συγγραφικῆς δράσεως πολλῶν λογίων εἰς διαφόρους γενεὰς ἀνηκόντων καὶ θηρευόντων ἐκάστοτε ὄρισμένους σκοποὺς ἐθνικοῦ κυρίως χαρακτήρος. Κατὰ ταῦτα οὐχὶ κατὰ πάντα εὐχερῆς εἶναι ἡ διάκρισις ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου τῶν λογοτεχνικῶν στοιχείων τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐμπνεύσεως καὶ δημιουργίας ἀπὸ τῶν λογοτεχνικῶν στοιχείων ὀθνείου προελεύσεως καὶ ἀλλοτριᾶς, ἐν τούτοις ὅμως ὁμολογητέον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς συνετέλεσε τὴν σύνθεσιν καὶ ἀναχώνουσιν τῶν στοιχείων τούτων, καθ' ὃ τοῦτο καὶ ἄλλοι συγκρητισταὶ λόγοι τῶν χρόνων ἐκείνων ἔπραττον, κατὰ τρόπον ἴδιον καὶ πρωτότυπον μαρτυροῦντα τὴν αὐτοτέλειαν αὐτοῦ καὶ τὸ προσωπικὸν αὐτοῦ ὄψος.

Ἐναργῆς καὶ σαφῆς εἶναι ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἡ δοξομανῆς ἔφεσις καὶ σπουδὴ αὐτοῦ πρὸς ἔντονον ἕξαρσιν τοῦ ὑψηλοῦ μεγαλείου τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς μεταποιήσεως κυρίως, διευρύνσεως καὶ νοθεύσεως τῶν βιβλικῶν ἱστοριῶν καὶ διηγήσεων, διὰ τῆς μυθιστορηματικῆς καὶ φαντασιώδους συμπληρώσεως τῶν ἐν αὐταῖς ὑφισταμένων τυχόν κενῶν καὶ χασμάτων καὶ διὰ τῆς ἀναδείξεως οὕτως ἐπιφανῶν Ἰουδαίων τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ὡς ἀμέμπτων ἡρώων ἐν πάσῃ περιορῇ δράσεως καὶ πολιτισμοῦ, ὡς διδασκάλων καὶ εὐεργετῶν τῆς ἀνθρω-

¹ Πρβλ. J. Freudenthal, ἔ.ἀ. II (1875) 130 κέξ. — F. Jacoby, ἀρχρον Kleodemos (1) ἐν: RE XI 1 (1921) 675. W. v. Christ — W. Schmid — O. Stählin, ἔ.ἀ. II 1 (1906^b) 591.

πότητος. Ἀκατανόητον θὰ ἦτο τοῦτο παρ' Ἑλληνί τινη ἢ Αἴγυπτίῳ εἰδωλολάτρῃ τῶν χρόνων τοῦ Ἀρταπάνου καὶ κατ' ἀκολουθίαν Ἰουδαῖος εἶναι οὗτος μεστὸς συναισθημάτων ἐθνικῆς ἀφοσιώσεως καὶ φιλοδοξίας. Διὰ τῆς μυθιστορηματικῆς αὐτοῦ συνθέσεως πειράται ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος, ὅπως δημιουργήσῃ παρὰ τοῖς εἰδωλολάτραις καὶ τοῖς ἐθνικοῖς ὑψηλὴν καὶ εὐλαβῆ γνώμην περὶ τῆς σοβαρᾶς σημασίας τῶν ἔργων ἐπιφανῶν Ἰουδαίων προγόνων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν ἔναντι τῶν Αἴγυπτίων καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει. Οὐδὲν περιέχεται ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου, ὅπερ καθ' οἰοδῆποτε τινα τρόπον θὰ ἦδύνατο, ὅπως κωλύσῃ τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ καὶ τὸν ζῆλον πρὸς ἕξαρσιν τοῦ μεγαλείου τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας ἢ ἀμαυρώσῃ τὴν αἴγλην λογοτεχνικῶν εἰκόνων ὑπερόχου δράσεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὡς οὗτος συχνάκις ἐπάγεται μετὰ παντοειδῶν ὑπερβολῶν ποιητικοῦ καὶ μυθιστορηματικοῦ χαρακτῆρος. Μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν καὶ ἐκδοχὴν, ὅτι Ἰουδαῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου, ἐρμηνεύεται τὸ γεγονός, ὅτι πᾶν, ὅ,τι ἔξ αὐτοῦ διεσώθη μέχρις ἡμῶν ὑπὸ τύπον συντόμων ἀποσπασμάτων, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξίν παρὰ τῷ συγγραφεῖ συναισθημάτων ἀκράτου εὐνοίας ἔναντι τοῦ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων καὶ ζήλου ἐνθέου πρὸς ὑψωσιν τῶν βιβλικῶν προσωποποιήτων διὰ παντὸς τρόπου εἰς σφαίρας λαμπροτάτου φωτὸς εὐκλεοῦς δράσεως καὶ σεπτοῦ μεγαλείου.

Τὸ ἀναντιρρήτως βαθυτέραν τινὰ φιλολογικὴν, ἱστορικὴν, θρησκευολογικὴν καὶ κοινωνιολογικὴν σημασίαν κατέχον ἔργον τοῦτο τοῦ Ἀρταπάνου πολὺ ὀλίγης μέχρι τοῦδε ἔτυχε προσοχῆς ἐκ μέρους τῶν ἐπιστημόνων κατὰ τὴν διενέργειαν σχετικῶν γραμματολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐρευνῶν. Τούτου ἕνεκα καὶ ἐπειδὴ σὺν τοῖς ἄλλοις τὸ ἔργον τοῦτο, εἰ καὶ ἐν ὀλίγοις καὶ συντόμοις ἀποσπάσμασι διεσώθη μέχρις ἡμῶν, παρέχει ἐν τούτοις ἡμῖν περιοριστάτας καὶ σπουδαιότατας σελίδας τοῦ βίου Ἰουδαίων πατριαρχῶν, μάλιστα δὲ τοῦ Μωϋσέως, θεωρῶ ἐπάναγκες καὶ λίαν ἐπωφελὲς τὸ ἐγγείρημα γενικῆς τινος τούτου ἀναλύσεως καὶ ἐρμηνείας μετὰ βαθυτέρας τινὸς μελέτης τῆς φιλολογικῆς κυρίως καὶ θρησκευολογικῆς συνθέσεως αὐτοῦ καὶ θφῆς. Παρὰ τὴν προαίρεσιν ταύτην ὀφείλω, ὅπως εὐθὺς ἐν ἀρχῇ ὁμολογήσω, ὅτι πληθῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματα ἀκριθιγῶς πως ὑποδηλωθήσονται, διότι ἐν ὄψει τῆς ἀχανοῦς αὐτῶν εὐρύτητος ἐκτενῆς τις αὐτῶν ὑπολογισμὸς θὰ ὄψει με εἰς μακροχρονίους καὶ ἐπιπόνους ἀναζητήσεις καὶ δὴ καὶ ἐν περιοχαῖς πολλάκις πολὺ ἀφισταμέναις τῶν ἐπιστημονικῶν μου ἀρμοδιότητων ἢ διαφερόντων.

III.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ « ΠΕΡΙ ΙΟΥΔΑΙΩΝ » ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΑΡΤΑΠΑΝΟΥΑ. Ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος: Ἀβραάμ¹.

§ 1.

Κατὰ τὸν Ἀρτάπανον οἱ Ἰουδαῖοι ὠνομάζοντο « Ἐρμιούθ », ὅπερ μεθερμηνευόμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν δηλοῖ τοὺς Ἰουδαίους ἑκαλοῦντο οὗτοι « Ἐβραῖοι » ἀπὸ τοῦ Ἀβραάμ. Οὗτος μετὰ πάντων τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ ἦλθεν εἰς Αἴγυπτον πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Αἰγυπτίων Φαρεθώθην καὶ ἐδίδαξεν αὐτὸν τὴν ἀστρολογίαν, ἀφ' οὗ δὲ ἔμεινεν ἐκεῖ εἴκοσιν ἔτη, ἀπῆλθε πάλιν εἰς τοὺς κατὰ Συρίαν τόπους² πολλοὶ ἐν τούτοις τῶν μετ' αὐτοῦ εἰς Αἴγυπτον ἐλθόντων κατέμειναν ἐκεῖ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς χώρας².

Ἡ λέξις « Ἐρμιούθ » ἐτέθη πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ ἀντὶ τῆς λέξεως: « Ἐρμιούθ », ἣτις προῆλθεν ἐκ συνθέσεως τῆς λέξεως: « Ἐρμ » δηλούσης τοὺς Σύρους καὶ τῆς λέξεως: « Ἰούδ » δηλούσης τοὺς Ἰουδαίους. Οὕτως οἱ Ἰουδαῖοι καλοῦνται οὕτως εἰπεῖν ἐνταῦθα « Συροῖουδαῖοι », οὐχὶ ἀπλῶς « Ἰουδαῖοι ». Ἐν τούτοις παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι οἱ θύραθεν συγγραφεῖς οὐχὶ σπανίως διακρίνουσι τοὺς Ἰουδαίους διὰ τῆς ἐπαγωγῆς τοῦ κοινῶ ἀπλῶς ὀνόματος τῶν « Σύρων ». Οὕτω παρ' Ἡροδότῳ³ ἀναγινώσκουμεν, ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰγυπτίων Νεκῶς « Σύροισι πεζῇ συμβαλὼν ἐν Μαγδάλῳ ἐνίκησεν ». Ὑπὸ τοὺς « Σύρους » τούτους ὀφείλομεν, ὅπως νοήσωμεν τοὺς « Ἰουδαίους », καθ' ἃ τοῦτο εὐκρινῶς συνάγεται ἐκ τῆς Π. Δ., ἐνθα λέγεται⁴, ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου Νεχαῶ πορευόμενος ἐναντίον τοῦ βασιλέως τῶν Ἀσσυρίων ἐπὶ τὸν ποταμὸν Εὐφράτην ἐθανάτωσεν ἐν Μαγεδδῶ τὸν ἀπαντήσαντα αὐτῷ ἐκεῖ βασιλέα τῶν Ἰουδαίων Ἰωσίαν, ἐπέβαλε δ' ὕστερον τῷ λαῷ τούτῳ ζημίαν ἑκατὸν ταλάντων ἀργυρίου καὶ ἑκατὸν ταλάντων χρυσίου. Ὁ ἐν τῇ Γραφῇ μνημονευόμενος τόπος:

¹ Ἐν τοῖς κατωτέρω διακρίνω ἀλλήλων τὰ ἀποσπάσματα μὲν διὰ τῆς ἀναγραφῆς ἀπλῶς τῶν γραμμάτων: Α, Β, Γ, τὰ διάφορα δὲ τμήματα ἐκάστου τούτων διὰ τῆς εὐθὺς μετὰ τὰ γράμματα ταῦτα ἀναγραφῆς τοῦ ἀριθμοῦ τῆς οἰκειᾶς μόνον παραγράφου αὐτῶν.

² Ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἀβραάμ παρβλ. Γενέσ. 11 κέξ. — Φίλ. περὶ Ἀβραάμ 1 κέξ. (= § 1 κέξ. = IV [1902] 1 κέξ. Сohn) Ἰωσ. Ιουδ. ἀρχαιολ. I 7 κέξ. (= § 154 κέξ. = I [1887] 40 κέξ. Niese).

³ Ἡρόδ. II 159, 2.

⁴ Βασιλ. IV 23, 29 κέξ.

« Μαγεδδᾶ » εἶναι ὁ αὐτὸς τῷ « Μαγδῶλῳ » τοῦ Ἡροδότου¹. Ἀπὸ τοῦ Μανέθωνος μέχρι τοῦ Ἀπίωνος καὶ τοῦ Διοδώρου πολλάκις ἐλέχθη περὶ τῶν Ἰουδαίων μετὰ πολλῆς ἐχθρικῆς διαθέσεως, ὅτι οὗτοι οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ ὄχλος τις μόνον καὶ συρφετὸς προελθὼν ἐξ Αἰγύπτου². Πρὸς ἀπόδειξιν ἀκριβῶς, ὅτι ψευδῆς καὶ ἄπιστος εἶναι ἡ πληροφορία αὕτη, λέγει ὁ Ἀρτάπανος ἐνταῦθα, ὅτι « Σύροι » ἦσαν οἱ Ἰουδαῖοι, προστίθησι δ' ὀλίγον κατωτέρω : « μείναντα δὲ (sc. τὸν Ἀβραὰμ) ἔτη ἐκεῖ (sc. ἐν Αἰγύπτῳ) εἴκοσι πάλιν εἰς τοὺς κατὰ Συρίαν ἀπαλλαγῆναι τόπους ».

Ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐλατηρίων ἐλαυνόμενος λέγει ὁ Ἀρτάπανος περὶ τῶν Ἰουδαίων, ὅτι οὗτοι ἐκαλοῦντο « Ἑβραῖοι » οὐχὶ ἀπὸ τινος Αἰγυπτίου ἢ ἄλλου τινός, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Ἀβραὰμ, τοῦ μεγάλου δηλαδὴ ἐκεῖνου καὶ ἐπιφανοῦς, ἐκ Χαρορὰν δὲ τῆς Μεσοποταμίας καὶ ἐκ Παλαιστίνης ὄρωμιένου, πατριάρχου τῶν Ἰουδαίων. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐτυμολογεῖ τὴν λέξιν καὶ ὁ Χάραξ παρὰ Στεφάνῳ τῷ Βυζαντίῳ³. Περὶ τῆς ἐτυμολογικῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῶν « Ἑβραίων » ποιεῖται λόγον καὶ ὁ Αἰγυπτίος, ὅστις ὁμῶς ἀμφισβητεῖ τὴν ἐκ τοῦ « Ἀβραὰμ » προέλευσιν τοῦ ὀνόματος τούτου δεχόμενος πολλῶ μᾶλλον, ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ « Ἑβερ » (Heber)⁴. Τὴν γνώμην αὐτήν ἔχει καὶ ὁ Bochartus⁵ ἐρμηνεύων τὸ ἐπὶ

¹ Πρβλ. τὸ οἰκεῖον κριτικὸν ὑπόμνημα τοῦ Vigeri. Πρβλ. ἔτι Domini Seguieria Sancto-Brissonne, ἔ.δ. XXI (1857) 1567.

² Πρβλ. Ἰωσ. περὶ τῆς ἀρχαϊότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 26 (= § 228 = V [1889] 40, 7 κέξ. Niese = FHG II [1848] 578b κέξ.): « ὁ γὰρ Μανεθῶς οὗτος .. προειπὼν τοὺς ἡμετέρους προγόνους πολλαῖς μυριάσιν ἐπὶ τὴν Αἰγύπτου ἐλθόντας κρατήσας τῶν ἐνοικούντων, εἴτ' αὐτὸς ὁμολογῶν χρόνον πάλιν ὕστερον ἐκπεσόντας τὴν νῦν Ἰουδαίαν κατασχεῖν καὶ κτίσαντας Ἱεροσόλυμα τὸν νεὼ κατασκευάσασθαι μέχρι μὲν τούτων ἠκολούθησε ταῖς ἀναγραφαῖς, ... ». Πρβλ. αὐτ. I 32 (= § 288 κέξ. = αὐτ. p. 49, 1 κέξ.) II 3 (= § 28 κέξ. = αὐτ. p. 57 κέξ.). Πρβλ. ἔτι Διοδ. I 28, 2 : « λέγουσι δὲ (sc. οἱ Αἰγύπτιοι) .. καὶ τὸ τῶν Ἰουδαίων (sc. ἔθνος) ἀνά μέσον Ἀραβίας καὶ Συρίας οἰκίσαι τινὰς ὀρηθέντας παρ' ἑαυτῶν » κ.ο.κ.

³ Στέφ. Βυζ. s.v. : « Ἑβραῖοι » (= I [1849] 259, 1 κέξ. Meinekius) : « οὗτος Ἰουδαῖοι ἀπὸ Ἀβραάμων ».

⁴ Aug. August. de civ. Dei XVI 3 (= Corp. Chr. SL XLVIII [1955] 503, 62 κέξ. Dombart-Kalb) : non itaque frustra ipse (sc. Heber) primus est nominatus in progenie veniente de Sem et praelatus etiam filiis, cum sit quintus nepos, nisi quia verum est, quod traditur, ex illo Hebraeos esse cognominatos, tamquam Hebraeos; cum et alia possit esse opinio, ut ex Abraham tamquam Abrahaei dicti esse videantur; sed nimirum hoc verum est, quod ex Heber Hebraei appellati sunt ac deinde una detrिता littera Hebraei; quam linguam solus Israel populus potuit obtinere. Πρβλ. Γενέσ. 10, 21 κέξ. — 11, 14 κέξ. — Ἀριθ. 24, 24.

⁵ Sam. Bocharti, Geographia sacra seu Phaleg et Canaan... Editio quarta... Proc. P. de Villemandy. Lugduni Batavorum - Traiecti ad Rhenum 1707, στήλ. 92 κέξ. : II 14.

τοῦ προκειμένου ἐτυμολογικὸν σφάλμα τοῦ Ἀρταπάνου ὡς προῖον ἀγνοίας ἐκ μέρους αὐτοῦ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, ἐφ' ὅσον τὰ γράμματα, δι' ὧν ἐν τῇ γλώσσῃ αὐτῇ γράφεται ἑκάτερον τῶν ὀνομάτων τούτων: « Ἐβερ » - « Ἀβραὰμ » ἐντελῶς διάφορα ἀλλήλων εἶναι. Ὁμοίως περαιτέρω κρίνει καὶ ὁ Seguietus¹, ὅστις μάλιστα προθύμως ἐκμεταλλεύεται τὸ γλωσσικὸν τοῦτο ἀμάρτημα τοῦ Ἀρταπάνου πρὸς βεβαίωσιν τοῦ γεγονότος δῆθεν, ὅτι οὐχὶ Ἰουδαῖος ἦτο οὗτος, ὡς ποτε τοῦτον ἐκ πλάνης ἐθεώρησεν ὁ Valckenaerius. Ἐν τούτοις οὐχὶ ἀπίθανον ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος θεωρεῖ τὸ ὄνομα τῶν « Ἐβραίων » συγγενὲς ἐτυμολογικῶς οὐχὶ μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ « Ἀβραὰμ » κατ' εὐθύ, ἀλλὰ μετὰ τοῦ παρωνυμίου πολλῶ μάλλον αὐτοῦ: « ἔβερ » = « περάτης », δι' οὗ ἐδηλοῦτο ἡ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τούτου τῶν Ἐβραίων γενομένη ποτὲ διάβασις τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτου, ὅτε οὗτος κατ' ἐντολὴν τοῦ Κυρίου ἐπορεύετο ἐκ Χαρρὰν τῆς Μεσοποταμίας εἰς γῆν Χαναάν².

Ἐν τοῖς οἰκείοις χειρογράφοις τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων κεῖται ἐν ἄλλοις μὲν τούτων ὑπὸ τὸν τύπον: « Φαρεθώθης », ἐν ἄλλοις δὲ ὑπὸ τὸν τύπον: « Φαρεθώνης »³. Καὶ τῶν ἐκδοτῶν ἄλλοι μὲν τὸν πρῶτον, ἄλλοι δὲ τὸν δεύτερον, τῶν τύπων τούτων ἀναλαμβάνουσιν. Ὁ Mgras σημειοῦται, ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ἐμφανῶς τὸν συνδυασμὸν: « Φα+Ρα+Θάθ ». Τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως τούτου ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ὑπὸ τοῦ Μανέθωνος ἀναφερομένων δυναστειῶν εὐρίσκεται· οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα ἐνώπιον ἡμῶν παραφθοράν τινα τοῦ ὀνόματος τοῦ « Φαραῶ » ἐν τινι διηγήσει μυθιστορηματικῆς χαρακτῆρος. Ἐν συνδυασμῶ πρὸς ταῦτα σημειωτέον, ὅτι καὶ ὁ Ἰώσηπος⁴ « Φαραθῆν » καλεῖ τὸν βασιλέα τῶν Αἰγυπτίων κατὰ μίμησιν πιθανώτατα τοῦ Ἀρταπάνου.

¹ Dominus Segnietus a Sancto - Brissone, ἔ.ἀ. XXI (1857) 1567.

² Πρβλ. Γενέσ. 12, 1 κέξ. — 14, 13. Ἐν τούτοις καὶ τὴν ἐτυμολογικὴν αὐτῆν ἐρμηνείαν τοῦ ἐν λόγῳ ὀνόματος ὡς ἐσφαλμένην πάλιν θεωρεῖ ὁ Sam. Bochartus, ἔ.ἀ. στήλ. 93. Πρβλ. καὶ τὴν προηγουμένην σημείωσιν.

³ Οὐχὶ ἀναγκαῖον ἐθεώρησα, ὅπως ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ ἐπάγωμαι ἐκάστοτε καὶ τὰ signa τῶν χειρογράφων πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῶν διαφορῶν γραφῶν τοῦ κειμένου, ἐφ' ὅσον κυρίως οὐχὶ ἐκδοσιν αὐτοῦ ποιούμεαι ἐνταῦθα, ἀλλ' ἀπλῶς ἐρμηνευτικὸν εἰς αὐτὸ ὑπόμνημα συντάσσω. Περιγραφὴν τῶν κωδίκων τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » τοῦ Εὐσεβίου εὐρίσκει τις ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Mgras, p. XIII κέξ. — Τὰς διαφορὰς γραφῶν τῶν κωδίκων ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰ signa αὐτῶν παρέχουσιν ἡμῖν πάντες σχεδὸν οἱ ἐκδόται τοῦ κειμένου.

⁴ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. I 8, 1 (= § 163 = I [1887] 40, 20 Niese)· II 5, 7 (= § 89 = αὐτ. p. 100, 20)· 7, 6 (= § 187 = αὐτ. p. 121, 9)· 14, 2 (= § 299 = αὐτ. p. 146, 1 κέξ.)· 14, 4 (= § 304 = αὐτ. p. 147, 3)· 14, 5 (= § 309 = αὐτ. p. 147, 19)· 14, 6 (= § 313 = αὐτ. p. 149, 10)· VIII 2, 1 (= § 21 = II [1885] 181, 13 Niese)· 6, 2 (= § 155 = αὐτ. p. 210, 18).

Πολλοὶ Ἕλληνες ἐχθρικῶς ἔναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν διακείμενοι ἔλεγον, ὅτι οὗτοι οὐδέποτε παρέσχον ἄνδρας θαυμαστούς, οἷον τεχνῶν τινων εὐρετὰς ἢ σοφία ἐν γένει διαφέροντας τῶν ἄλλων ἀνθρώπων¹. Ἔνεκα τοιούτου τινὸς λόγου θεωρεῖ ὁ Ἀρτάπανος ὡς καθήκον αὐτοῦ, ὅπως ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ προσγράψῃ σπουδαιότητας καὶ χρησιμωτάτας ἐφευρέσεις πατριάρχαις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ὡς θαυμαστὰ ἔργα αὐτῶν. Οὕτω λέγει περὶ τοῦ Ἀβραάμ, ὅτι οὗτος ἐν Αἰγύπτῳ, ἔνθα ἔμεινεν εἴκοσιν ἔτη, ἐδίδαξε τὸν βασιλέα τῶν Αἰγυπτίων Φαρεθῶθην τὴν ἀστρολογίαν. Τὸ μνημονευόμενον χρονικὸν διάστημα παραμονῆς τοῦ Ἀβραάμ ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο ἱκανόν, ὅπως οὗτος κτήσεται ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ τὰ νόμιμα δικαιώματα τοῦ πολίτου αὐτῆς καὶ μετ' ἀποτελέσματος περαιτέρω διεξαγάγῃ τὸ διδασκτικὸν αὐτοῦ ἔργον. Ὁ Ἰώσηπος² παραδίδει ἡμῖν τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ Ἀρταπάνου ὑπὸ τινα παραλλαγὴν. Ὁ Ἰουδαῖος οὗτος ἱστορικὸς λέγει, ὅτι ὁ Ἀβραάμ οὐ μόνον τὰ περὶ τὴν ἀστρονομίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀριθμητικὴν ἔτι, ἐδίδαξεν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ δὴ καὶ ἐδίδαξεν οὗτος ταῦτα οὐ μόνον τὸν βασιλέα τῆς χώρας ταύτης Φαρεθῶθην, ἀλλὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἐν γένει πάντας, οἵτινες πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἀβραάμ εἰς τὴν χώραν αὐτῶν οὐδεμίαν γνῶσιν εἶχον περὶ τῶν πραγμάτων τούτων. Ἡ τε ἀριθμητικὴ καὶ ἡ ἀστρονομία ἐκ Χαλδαίων ἦλθον εἰς Αἴγυπτον, ἐκ ταύτης δὲ ἦλθον εἰς αἰ ἐπιστήμαι αὗται εἰς τοὺς Ἕλληνας³. Παρὰ τὰς μικρὰς ταύτας διαφορὰς, ἃς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐμφανίζει ἡμῖν ἡ ἔκθεσις αὕτη τοῦ Ἰωσήπου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου, εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι ὁ πρῶτος τῶν Ἰουδαίων τούτων ἱστορικῶν ἀντιλεῖ τὰς πληροφορίας ταύτας ἐκ τοῦ δευτέρου, ἐφ' ὅσον ἐν μὲν τῇ Π.Δ. οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τούτων, ὁ δὲ Ἰώσηπος οὐδέποτε ἢ σπανιώτατα μόνον παρέχει τι ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, ὅπερ ἀμάρτυρον θὰ ἦτο καὶ προῦδον ἀπλῶς ἰδίας ἐπινοήσεως καὶ ἐμπνεύσεως⁴. Ἐνταῦθα ἔχομεν προφανῶς ἐνώ-

¹ Πρβλ. Ἰωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) II 12 (= § 135 = V [1889] 71, 7 κέξ. Niese).

² Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. I 8, 2 (= § 167 κέξ. = I [1887] 41 κέξ. Niese).

³ Ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει ἀναγραφέντος τόπου τῆς « Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας », ἦτοι I 8, 1 (= § 161 = I [1887] 40, 9 κέξ. Niese), λέγει ὁ Ἰώσηπος, ὅτι ὁ Ἀβραάμ λιμοῦ τὴν Ἰουδαίαν καταλαβόντος πρὸθύμος ἦτο, ὅπως κατέλθῃ εἰς τὴν εὐδαίμονα Αἴγυπτον, ἵνα τοῦτο μὲν μετάσχῃ τῆς ὑφισταμένης ἐκεῖ ἀφθονίας τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, τοῦτο δὲ ἀκροατῆς γένηται τῶν ἐκεῖ ἱερέων διδασκόντων πράγματα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς θεοὺς· ὁ Ἀβραάμ εἶχε τὴν πρόθεσιν, ὅπως ἀκολουθήσῃ τοῖς διδάγμασι τούτων, ἐν ἧ περιπτώσει εὕρισκεν, ὅτι ταῦτα κρείττονα ἦσαν τῶν ἑαυτοῦ, μετακοσμήσῃ δὲ ταῦτα ἐπὶ τὸ βέλτιον, ἐν ἧ περιπτώσει κατεδείκνυτο, ὅτι οὗτος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἄμεινον ἐκείνων ἐφρόνει.

⁴ Διάφορον ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνῶμην ἔχει ὁ G. Hölshcher, ἀρθρον Josephus (2) ἐν RE IX 2 (1916) 1964, 29 κέξ. ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἐν ταῖς προηγουμέναις σημειώσει 15 καὶ 16 ἀναγραφέντα οἰκεία χωρία τοῦ Ἰωσήπου. Σημειώ-

πιον ἡμῶν μυθιστορηματικὴν τινα σύνθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου μετὰ τοῦ χαρακτήρος τοῦ συνήθους αὐτῷ Ἰουδαϊόφρονος ἐκείνου ζήλου πρὸς ἔξαρσιν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ μεγαλείου προσωπικοτήτων τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας. Λίαν ἀπίθανα λοιπὸν εἶναι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ προκειμένου λεγόμενα· οὐχὶ εἴκοσιν ἔτη, ἀλλὰ βραχύτατον μόνον χρόνον διέμεινεν ὁ Ἀβραὰμ ἐν Αἴγυπτῳ καὶ δὴ καὶ εὐρισκόμενος ἐν μέσῳ σοβαρωτάτων κινδύνων καὶ συνεχόμενος οὕτως ἀδιαλείπτως ὑπὸ βαρυντάτων φροντίδων κατ' οὐδένα τρόπον ἐπιτρεπουσῶν αὐτῷ τὴν ἀκόλουτον καὶ ἤρεμον διεξαγωγὴν ἔργου τινὸς ὑψηλοτέρας πνευματικῆς ὑφῆς καὶ χροιάς¹.

Ἐν τῷ τελευταίῳ ἐδαφίῳ τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου λέγεται, ὅτι πολλοὶ τῶν μετὰ τοῦ Ἀβραὰμ εἰς Αἴγυπτον ἐλθόντων μετὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτοῦ εἰς τοὺς κατὰ Συρίαν τόπους κατέμειναν ἐκεῖ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς χώρας. Πιθανώτατα ἔχομεν ἐνταῦθα ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν θρύλον περὶ τῶν Ὑκσῶς ἴχνη παλαιᾶς τινος παραδόσεως, ἣτις οὔτε ἐπὶ τῆς Βίβλου οὔτε ἐπὶ τῶν οικείων πληροφοριῶν τοῦ Μανέθωνος θεμελιούται. Ἐνταῦθα ποιεῖται ὁ Ἀρτάπανος λόγον περὶ διεισδύσεως εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐγκαταστάσεως ἐκεῖ σημιτικῶν φυλῶν².

τέον ἔτι ἐνταῦθα, ὅτι ἐν τῇ φράσει τοῦ Ἰωσήπου: « ἐκ Χαλδαίων ταῦτ' ἐφοίτησεν εἰς Αἴγυπτον, ὅθεν ἦλθε καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας » τὴν δεικτικὴν ἀντωνυμίαν: « ταῦτα », ἣτις ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τε « τὴν ἀριθμητικὴν » καὶ « τὰ περὶ τὴν ἀστρονομίαν » καὶ παρέχει οὕτω τὴν ἔννοιαν, ὅτι πάντα ταῦτα ἐκ Χαλδαίων ἦλθον εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐκ τῆς χώρας ταύτης εἰτα ἦλθον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀναφέρει ὁ Hölischer εἰς « τὰ περὶ τὴν ἀστρονομίαν » μόνον καὶ παρέχει οὕτω τὴν ἀστοχον ἔννοιαν, ὅτι ἤθην ἢ ἐπιστήμη αὕτη μόνον ἐχώρησε τὴν ἀπὸ Χαλδαίων διὰ μέσου Αἰγύπτου εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐξικνουμένην ὁδόν: die letztere kam durch ihn von den Chaldäern nach Ägypten und von da zu den Hellenen. Πρὸς ἐναργυστέραν κατανόησιν τοῦ ἐπὶ τοῦ προκειμένου μεταφραστικοῦ σφάλματος τοῦ Hölischer πρβλ. προχειρῶς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Stoer I (1957) 17 retro: ...et numerorum scientiam et siderum benigne illis (sc. Aegyptiis) communicavit, nam ante Abrahami ad se adventum Aegyptii rudes erant huiusmodi disciplinarum, quae a Chaldaeis ad Aegyptios profectae hinc ad Graecos tandem pervenerunt· τὴν γαλλικὴν τοῦ d'Andilly I (1744²) 35: Il voulut bien même leur enseigner l'Arithmétique et l'Astrologie, qui leur étoient inconnues: et c'est par lui que ces sciences sont passées des Chaldéens aux Égyptiens et des Égyptiens aux Grecs καὶ τὴν γερμανικὴν τέλος τοῦ Clementz I (1899) 40: Er unterrichtete sie in der Arithmetik und der Sternkunde, Wissenschaften, die vor seiner Ankunft ihnen völlig fremd waren; denn sie gelangten von den Chaldäern zu den Ägyptiern und von da zu den Griechen.

¹ Πρβλ. Γενέσι. 12, 10 κέξ. — Φίλ. περὶ Ἀβραὰμ 19 κέξ. (= § 89 κέξ. = IV [1902] 21 κέξ. Cohn) Ἰωσ. I 8, 1 κέξ. (= 161 κέξ. = I [1887] 40 κέξ. Niese) καὶ Vigerum ἐν τῷ οικείῳ κριτικῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ.

² Παρ' Ἰωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότητος Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 14 (§ 75 κέξ. = V [1889] 13 κέξ. Niese) ἀναγινώσκομεν, ὅτι κατὰ Μανέθωνα ἀνθρώποι ἐκ

§ 2.

Ἐν « ἀδεσπότοις » εὔρε, λέγει παρ' Εὐσεβίῳ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυίστωρ, τὸν Ἀβραάμ μεταβαίνοντα εἰς τοὺς γίγαντας· οὗτοι κατοικοῦντες ἐν τῇ Βαβυλωνίᾳ ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν θεῶν διὰ τὴν ἀσέβειαν αὐτῶν· εἷς τούτων διαφυγὼν τὸν θάνατον κατόκησεν ἐν Βαβυλῶνι καὶ πύργον κατασκευάσας διητᾶτο ἐν αὐτῷ· ὁ πύργος οὗτος ὑπὸ τοῦ κατασκευάσαντος αὐτὸν Βήλου Βῆλος ὠνομάσθη. Ὁ Ἀβραάμ, ἀφ' οὗ ἐπαιδεύθη τὴν ἀστρολογικὴν ἐπιστήμην, πρῶτον μὲν εἰς Φοινικὴν ἦλθε καὶ τοὺς Φοινίκας ἐδίδαξε τὴν ἐπιστήμην ταύτην, ὕστερον δὲ μετέβη εἰς Αἴγυπτον.

Πάντα, ὅσα ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ περιέχονται, ἠντιλησεν ὁ Πολυίστωρ, καθ' ἃ αὐτὸς οὗτος ὁμολογεῖ, ἐκ βιβλίων « ἀδεσπότων », ἐκ βιβλίων δηλαδὴ, quorum, καθ' ἃ ὁ Vigerus λατινιστὶ μεταφράζει, auctores incerti sunt. Κατὰ ταῦτα ἡ παράγραφος αὕτη οὐδαμῶς εἶναι προῖον τῆς γραφίδος τοῦ Ἀρταπάνου· τούτου ἕνεκα παραλείπεται αὕτη ὑπὸ τῶν ἐκδόντων τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου Freudenthal καὶ Hopfner. Ἐν τούτοις σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι πάντες οἱ ἐκδότες τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » τοῦ Εὐσεβίου συμπεριλαμβάνουσι καὶ τὴν παράγραφον ταύτην ὡς δευτέραν ἐν τῷ πρώτῳ ἀποσπάσματι τοῦ Ἀρταπάνου εἴτε ἀδήλως πως καὶ σιωπηλῶς εἴτε διὰ σαφοῦς ἀπὸ τοῦ λοιποῦ κειμένου τῆς ἐκθέσεως τοῦ Πολυίστορος χωρισμοῦ τοῦ ἐξ ἀμφοτέρων πλέον τῶν παραγράφων συγκροτουμένου ἀποσπάσματος τούτου, διὰ τῆς ἀγωγῆς δηλαδὴ τούτου ὡς αὐτοτελοῦς κεφαλαίου ὑπὸ τὸν τίτλον : « Ἀρταπάνου ». Πρὸς δικαίωσιν τοῦ ἐγγειρήματος τούτου θὰ ἠδύνατό τις ἴσως, ὅπως παρατηρήσῃ, ὅτι ὑπὸ τὰ « ἀδέ-

τῶν πρὸς ἀνατολὴν μερῶν ἄσσημοι τὸ γένος εἰσήλασαν εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἀμαχητὶ ὑπέταξαν ταύτην πλήρως· τὰς πόλεις ὡμῶς ἐνέπερσαν, τὰ ἱερὰ τῶν θεῶν κατέσκαψαν, τοὺς ἐπιχωρίους ἐσφαζον, πολλῶν δὲ τούτων ἦγον ἐπὶ πλέον εἰς δουλείαν τέκνα τε καὶ γυναῖκας. Σύμπαν τὸ ἔθνος αὐτῶν ἐκαλεῖτο « Ὑκσῶς », τ.ἔ. « βασιλεῖς ποιμένες », διότι τὸ « ἕκ » μὲν ἐν τῇ ἱερᾷ γλώσσῃ « βασιλέα » σημαίνει, τὸ « σῶς » δὲ ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ « ποιμένα »· ταῦτα συντιθέμενα παρέχουσι τὸ ὄνομα : « Ὑκσῶς ». Ἐν τούτοις κατ' ἄλλους, ὁ καὶ πιθανώτερον, δηλοῖ τὸ ὄνομα τοῦτο « αἰχμολάτους » κυρίως « ποιμένας », οὐχὶ δὲ « βασιλεῖς ποιμένας », διότι τὸ « ἕκ » καὶ τὸ « ἄκ » δασυνόμενα δηλοῦσιν αἰγυπτιστὶ ρητῶς τοὺς « αἰχμολάτους ». Οἱ Ὑκσῶς οὗτοι, οὗς πάλιν καὶ ὡς Ἀραβας θεωροῦσιν, ἐκράτησαν τῆς Αἰγύπτου 511 ἔτη. Μετὰ ταῦτα ἐπαναστάσεως γενομένης ἐπολιορκήθησαν οὗτοι ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τινὶ ὄχυρῳ πόλει. Κατόπιν συμβάσεως ἀπῆλθον οἱ πολιορκούμενοι Ὑκσῶς ἀβλαβεῖς πρὸς ἀνατολάς, φοβούμενοι ὁμως τὴν δυναστείαν τῶν Ἀσσυρίων ἐχώρησαν πρὸς τὴν Ἰουδαίαν, ἐνθα ἐγκατεστάθησαν καὶ ἐκτισαν τὴν πόλιν τῶν Ἱεροσολύμων. Πρβλ. ἐτι Ἰωσ. αὐτ. I 26 (= § 227 κέξ. = αὐτ. p. 40 κέξ. = FHG II | 1848 | 578b κέξ.) R. Lepsius, Die Chronologie der Ägypter. Einleitung und erster Theil. Kritik der Quellen. Berlin - London - Paris 1849, σ. 317 κέξ. — H. Ewald, ἔ.ἀ. I : Einleitung in die Geschichte des Volkes Israel (1864³) 558 κέξ. — J. Freudenthal, ἔ.ἀ. II (1875) 156 κέξ.

σποτα » νοεῖ ὁ Πολυύιστωρ οὐχὶ ἔργα, ὧν οἱ συγγραφεῖς ἄγνωστοι εἶναι, ἀλλ' ἔργα κυρίως αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἀρταπάνου ἀγνώστου τίτλου ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Ἀρταπάνου ἀγνώστου τίτλου.

Ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραγράφῳ λέγεται, ὅτι οἱ ἀσεβεῖς κάτοικοι τῆς Βαβυλωνίας « ὑπὸ τῶν θεῶν » ἐφρονεύθησαν. Ἐν ὄψει τῆς φράσεως ταύτης θὰ ὀφειλέ τις, ὅπως ἀμφισβητήσῃ παρὰ τῷ συγγραφεῖ Ἰουδαϊκὴν καταγωγὴν, ἔφ' ὅσον παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις εἰς μόνον Θεὸς συνέχει καὶ κυβερνᾷ τὸν σύμπαντα κόσμον. Ὁ Herzfeld¹ ἐρμηνεύει τὸ πρᾶγμα διὰ τῆς μνείας τοῦ γεγονότος, ὅτι οὐχὶ ἐκ τοῦ Ἀρταπάνου προέρχεται ἡ παράγραφος αὕτη, ἀλλ' ἔξ ἔργων « ἀδεσπότην », ὧν συγγραφεῖς Ἕλληνες βεβαίως θὰ ἦσαν ἢ ἄλλοι οἰοιδήποτε ἐθνικοὶ καὶ εἰδωλολάτραι δεχόμενοι τὴν πολυθεΐαν. Ἐν τούτοις, καθ' ἃ κατωτέρω ὁμώμεθα, ὁ Ἀρτάπανος ἐμφανίζει ἡμῖν ἐν Γ 4 τὸν Μωυσέα διαιροῦντα τὴν Αἴγυπτον εἰς 36 νομοὺς καὶ ἀποτάσσοντα ἐκάστῳ τῶν νομῶν τοῦτων πρὸς λατρείαν ἰδίον τινα θεόν, ἰδρύνοντα δηλαδὴ οὕτως ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Φαραῶ τὸ εἰδωλολατρικὸν σύστημα τῆς πολυθεΐας. Ὁ Herzfeld, ὅστις δέχεται ὁπωσδήποτε, ὅτι Ἰουδαῖος ἦτο ὁ Ἀρτάπανος ἢ ὁ ἀνώνυμος ἐπὶ τέλους συγγραφεὺς τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων, οὐχὶ εὐχερῶς πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ πράγματος θὰ ἠδύνατο, ὅπως ἐξενέγκῃ καὶ ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν παρατήρησιν, ἣν οὗτος ἐξήνεγκε καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας παραγράφου τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος. Τὸ τρίτον τοῦλάχιστον ἀπόσπασμα οὐδαμῶς εἶναι « ἀδέσποτον », ἀλλὰ μῆμα κατὰ τὴν ρητὴν τοῦ Πολυύιστορος ὁμολογίαν τῆς « Περὶ Ἰουδαίων » συγγραφῆς τοῦ Ἀρταπάνου. Καὶ περὶ μὲν τῆς περιπτώσεως ταύτης τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος λεχθήσονται τὰ δέοντα ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, ἐν σχέσει ὁμως πρὸς τοὺς « θεοὺς » τοῦ Α 2, οἵτινες ἐφόνευσαν τοὺς ἀσεβεῖς Βαβυλωνίους, παρατηρῶ, ὅτι τοῦτο πρὸς διασάφησιν οὐδεμίαν χρείαν ἔχει οἰασθήποτε τινος θεολογικῆς μακρογορίας καὶ ἐμβαθύνσεως. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀπλῆς τινος μόνον πληροφορίας τοῦ συγγραφέως παρεχομένης ἔξ ἀντικειμένου, ἐκ τῆς περιοχῆς δηλονότι τῆς πίστεως αὐτῶν τούτων τῶν Βαβυλωνίων, οἵτινες οὐ μόνον πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τούτῳ ἔτι τῷ σημείῳ, ὅτι δηλαδὴ πολλοῖς θεοῖς ἐλάτρευον, κατεδείκνουν κατὰ τὸν Ἰουδαῖον μονοθεϊστὴν τὴν « ἀσέβειαν » αὐτῶν.

Ἐν τῷ τελευταίῳ ἐδαφίῳ τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου, κατὰ τινα διεύρυνσιν τῶν ἐν τῇ πρώτῃ παραγράφῳ λεγομένων ἐμφανίζεται ἡμῖν ὁ Ἀβραάμ διδάσκων τὴν ἐπιστήμην τῆς ἀστρολογίας πρῶτον μὲν τοὺς Φοίνικας, εἶτα δὲ τοὺς Αἰγυπτίους². Ἐν τούτοις, ὡς ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐναργῆς εἶναι

¹ L. Herzfeld, ἔ.ἀ. III (1857) 574.

² Καὶ τὴν εἰδησιν ταύτην τοῦ Ἀρταπάνου ἢ μᾶλλον τοῦ « ἀνωνύμου » ἱστορικοῦ διάφορον πάλιν θεωρεῖ ὁ G. Hölischer, ἔ.ἀ. IX 2 (1916) 1964, 37 κέξ. τῆς οἰκείας ἐκθέσεως τοῦ Ἰωσήπου.

τοῦ συγγραφέως ἢ προαίρεσις, ὅπως διὰ μεθοδικῆς πάντοτε καὶ εὐτέχνου μεταποιήσεως ἢ συμπληρώσεως τῶν οἰκείων βιβλικῶν πληροφοριῶν ὑψώσῃ τοὺς προγόνους τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἰς τὴν αἰγλήσεσαν σφαῖραν τῶν δημιουργῶν καὶ διδασκάλων τοῦ πολιτισμοῦ πάντων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Β. Ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ δευτέρου ἀποσπάσματος: Ἰωσήφ.

§ 1.

Κατὰ τὸν Ἀρτάπανον ὁ Ἰωσήφ ἐγένετο ἀπόγονος μὲν τοῦ Ἀβραάμ, υἱὸς δὲ τοῦ Ἰακώβ. Ἐπειδὴ οὗτος κατὰ τὴν σύνεσιν καὶ τὴν φρόνησιν ὑπερέιχε τῶν ἄλλων ἀδελφῶν, ἐπεβουλεύθη ὑπ' αὐτῶν. Προτιδὼν ὁ Ἰωσήφ τοῦτο ἐδεήθη τῶν ἀστυγεϊτόνων Ἀράβων, ὅπως διακομίσωσιν αὐτὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Οἱ Ἀραβεῖς ἐξετέλεσαν τὸ αἰτούμενον, διότι οἱ βασιλεῖς αὐτῶν ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Ἰσραήλ, υἱοὶ δὲ τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἀδελφοὶ οὕτω τοῦ Ἰσαάκ¹.

Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον ὤφειλεν, ὅπως εἶπη περὶ τοῦ Ἰωσήφ, ὅτι οὗτος ἦτο «ἀπόγονος», «ἔγγονος» δηλαδή, ὅφ' ἦν ἔθνοισιν παρέχει ἡμῖν τὴν λέξιν ταύτην ὁ Ἀμμώνιος², τοῦ Ἰσαάκ κυρίως, τοῦ πρώτου δηλαδή πάππου αὐτοῦ, ἅτε τούτου πατρὸς ὄντος τοῦ Ἰακώβ.

Καὶ ἐνταῦθα, καθ' ἃ τοῦτο καὶ κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ τελευταίου ἐδαφίου τοῦ Α 1 ἐλέχθη, ἔχομεν πιθανώτατα ἴχνη τῆς περὶ τοὺς Ὑκσὼς παραδόσεως, ἐφ' ὅσον οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ πωλήσεως τοῦ Ἰωσήφ ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ περὶ διακομίσεως πολλῶ μᾶλλον αὐτοῦ κατόπιν αἰτήσεως εἰς Αἴγυπτον ἐκ μέρους τῶν ἀστυγεϊτόνων καὶ συγγενῶν Ἀράβων³. Ἐν τούτοις ἐνταῦθα θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως ἀποκλίνων τῆς γνώμης ταύτης εἶπη, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἀντικατέστησε τὴν εἰκόνα τῆς πωλήσεως τοῦ Ἰωσήφ διὰ τῆς εἰκόνης τῆς δικομίσσεως αὐτοῦ εἰς Αἴγυπτον ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐπὶ τῷ σκοπῷ κυρίως, ὅπως καθάρῃ τοὺς προγόνους αὐτοῦ τῆς μομφῆς ἐκτελέσεως σκληρᾶς καὶ ἀστόργου πράξεως, ἣν ἀδυσωπῆτως ἐπιρρίπτει αὐτοῖς ἡ Βίβλος διὰ τῆς ἀπλῆς μὲν, ἐναργοῦς ὁμως καὶ συντριπτικῆς, περιγραφῆς τῆς

¹ Ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἰωσήφ πρβλ. Γενέσ. 37 κέξ. — Φιλ. περὶ Ἰωσήφ 1 κέξ. (= § 1 κέξ. = IV [1902] 61 κέξ. Cohn) Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 2 κέξ. (= § 7 κέξ. = I [1887] 84 κέξ. Niese) H. B r u g s c h - b e y, Histoire d'Égypte. I: Introduction. — Histoire des dynasties I - XVII. Leipzig 1875², σ. 150 κέξ. : XII. Époque de la domination des étrangers. — Joseph en Égypte' τοῦ αὐτοῦ, Geschichte Ägypten's unter den Pharaonen. Nach den Denkmälern bearb. Leipzig 1877, σ. 212 κέξ. : Die Zeit der Fremdherrschaft. Joseph in Ägypten' τοῦ αὐτοῦ, Joseph in Ägypten [Berlin] 1890.

² Ἀμμών. s.v. : «ἔγγονος» (= p. 48, 1 κέξ. Valckenaer [1882]).

³ Τοῦτο δέχεται κυρίως ὁ H. E w a l d, ἔ.ἀ. I (1864³) 588.

πράξεως ταύτης¹. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην σημειωτέον, ὅτι

¹ Γένεσ. 37, 1 κέξ. — Ἐναυθθα λέγεται, ὅτι ἐμίσησαν τὸν Ἰωσήφ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ, διότι ὁ πατὴρ ἐφίλει αὐτὸν ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους. Τὰ συναισθήματα τοῦ μίσους καὶ τοῦ φθόνου ἔλαβον ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἰωσήφ ἔκτασιν καὶ ἔντασιν σοβαρὰν καὶ ἐπικίνδυνον, ὅτε οὗτος διηγῆσατο αὐτοῖς δύο ἐνύπνια, ἅτινα προφανῆ εἶχον τὴν ἔννοιαν μελλοντικῆς τινος αὐτοῦ προσκυνησεως ἐκ μέρους τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ. Δράγματα ἐδέσμευεν ὁ Ἰωσήφ μετὰ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ ἐν μέσῳ τῷ πεδίῳ καὶ ἀνέστη καὶ ὠρθώθη τὸ δράγμα αὐτοῦ, περιστραφέντα δὲ τὰ δράγματα τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ προσεκύνησαν τὸ δράγμα αὐτοῦ· ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ἔνδεκα ἀστέρες προσεκύουν τὸν Ἰωσήφ ἐν τῷ ἐτέρῳ ἐνουπίῳ αὐτοῦ. Ὅτε μετὰ ταῦτα μετέβη ὁ Ἰωσήφ πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, οἵτινες ἔβρισκον τὰ πρόβατα τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἐν Συχὲμ καὶ Δωθαεῖμ, ἔλαβον οὗτοι τὴν φρικτὴν ἀπόφασιν, ὅπως ἀποκτείνωσιν αὐτὸν καὶ ῥίψωσιν εἰς τὸ πτόμα αὐτοῦ εἰς ἓνα τῶν λάκκων ἀποκρύπτοντες ἔναντι τοῦ πατρὸς αὐτῶν τὸ ἔγκλημα αὐτῶν διὰ τῆς ψευδοῦς πληροφορίας, ὅτι θηρίον τι κατέφαγεν αὐτόν. Ἐν τούτοις ὁ Ρουβὴν, τῶν ἀδελφῶν ὁ πρεσβύτερος, ἐξείλετο αὐτὸν ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν καὶ ἔπεισεν αὐτούς, ὅπως ἐμβάλωσιν αὐτὸν εἰς ἓνα τῶν λάκκων ἐκείνων τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ· ὁ Ρουβὴν εἶχεν ἐν νῆφ, ὅπως ἀνασῶρη ὕστερον ἐκ τοῦ λάκκου τὸν μικρὸν αὐτοῦ ἀδελφὸν καὶ ἀποδώσῃ αὐτὸν τῷ πατρὶ αὐτοῦ. Οἱ ἄστοργοι ἀδελφοὶ ἐξέδυσαν τὸν Ἰωσήφ τὸν χιτῶνα τὸν ποικίλον, ὃν κατ' ἐξάρησιν ἐποίησεν αὐτῷ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, καὶ ἔρριψαν εἰς αὐτὸν εἰς λάκκον κενὸν ὕδατος. Μετ' ὀλίγον διήρχοντο ἐκεῖθεν ἔμποροι Ἰσραηλῖται μεταβαίνοντες εἰς Αἴγυπτον· τοῖς ἐμπόροις τούτοις νῦν κατὰ σύστασιν τοῦ Ἰούδα ἐπώλησαν οἱ ἀδελφοὶ τὸν Ἰωσήφ ἀναβιβάσαντες αὐτὸν ἐκ τοῦ λάκκου· οἳτοι κατήγαγον αὐτὸν εἰς Αἴγυπτον. Ὁ Ρουβὴν ἦτο ἀπὸν τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἐπιστρέψας δὲ καὶ μὴ εὐρῶν ἐν τῷ λάκκῳ τὸν Ἰωσήφ διέρρηξε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ. Οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Ἰωσήφ σφάξαντες ἔριφον ἐμόλυναν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ τὸν χιτῶνα τοῦ Ἰωσήφ καὶ ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν τῷ πατρὶ αὐτῶν λέγοντες, ὅτι θηρίον κατέφαγεν αὐτόν. Ὁ Ἰακώβ ἐπὶ τῇ θλιβερᾷ ταύτῃ εἰδήσει τὴν ἐλπίδα αὐτοῦ καὶ ἐπέθετο σάκκον ἐπὶ τὴν ὄσφυν αὐτοῦ καὶ ἐπένθει τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἡμέρας πολλὰς. Τὴν κακὴν ταύτην πράξιν τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἰωσήφ πειράται, ὅπως ἐξαγνίσῃ ἐν τινι μέτρῳ ὁ Ἰουδαῖος Φίλων, περὶ Ἰωσήφ 4 (= § 18 κέξ. = IV [1902] 65 Cohn) διὰ τῶν μεσῶν ρητορικῶ πάθους καὶ μεγαλόφρονος ἠθους λόγων ἐκείνων τῆς πικρᾶς ἐπιτιμήσεως, οὗς ἀπευθύνει αὐτοῖς ὁ σώφρων καὶ ἐνάρετος Ρουβὴν: « Καλὴν ἐμπορίαν ἐστείλασθε· τὰ κέρδη διανεμώμεθα· τοῖς ἀνδραποδισταῖς περὶ κακίας ἄθλων ἀμύλλησάμενοι στεφανηφορῶμεν, προσυπερβάλλοντες αὐτούς ὡμότητι σεμνυνώμεθα· κατὰ ἄλλοτριῶν ἐκείνοι συντίθενται, κατὰ δ' οἰκειοτάτων καὶ φιλιότατον ἡμεῖς. κεκαινούργηται μέγα ὄνειδος, περιβόητος αἰσχύνῃ. μνημεῖα καλοκάγαθίας οἱ πατέρες ἡμῶν πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀπέλιπον, ἀπολείψομεν καὶ ἡμεῖς ἀπιστίας καὶ μισανθρωπίας ἀθεραπεύτους διαβολάς· φθάνουσι γὰρ αἱ τῶν μεγαλοφυηθέντων φῆμαι πανταχόσε τῶν μὲν ἐπαινετῶν θαυμαζόμεναι, τῶν δ' ὑπαιτίων ψόγου καὶ κατηγορίας τυγχάνουσαι. τίνα ἄρα τρόπον ὁ πατὴρ ἡμῶν τὴν περὶ τῶν συμβεηκότων ἀκοὴν δέξεται; τρισμακαρίφω καὶ τρισευδαίμονι τὸν καθ' ἡμᾶς βίον ἀβίωτον παρέσχησθε. τὸν κραθέντα τῆς δουλείας ἢ τοὺς περκακότας τῆς ὠμότητος οἰκτιεῖται; πολὺ μᾶλλον, εὖ οἶδα, ἡμᾶς, ἐπεὶ καὶ τοῦ ἀδικεῖσθαι τὸ ἀδικεῖν χαλεπότερον· τὸ μὲν γὰρ δυσὶ βοηθεῖται τοῖς μεγίστοις, ἐλέφω καὶ ἐλπίδι, τὸ δ' οὐδετέρου μετέχον ἅπασιν ἠτιεῖται τοῖς κριταῖς. ἀλλὰ τί ταῦτα θρηγῶν ἀπηχῶ; βέλτιον ἡσυχάζειν,

ὁ Dähne¹ οὐχὶ ἐπαρκῶς ἐν ταύτῃ διεΐδε τοῦ Ἀρταπάνου τὸν ἰουδαϊόφρονα ζῆλον πρὸς ἕξαρσιν τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ οὕτω ταχέως τε καὶ ἀκριτῶς δέχεται ἐν ᾧψει ταύτης, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων κατ' οὐδένα τρόπον δύναται, ὅπως Ἰουδαῖος εἶναι. Ἡ πληροφορία, λέγει, ὅτι ὁ Ἰωσήφ προεΐδε δῆθεν τὴν κατ' αὐτοῦ ἐπισύστασιν τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ καὶ τούτου ἕνεκα ἐδεήθη τῶν ἀστυγαιτόνων Ἀράβων, ὅπως διακομίσωσιν αὐτὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀποκλίνει ἰσχυρῶς τῆς οἰκείας διηγήσεως τῆς « Γενέσεως » καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδαμῶς αὕτη δύναται, ὅπως εἶναι ἰουδαϊκῆς προελεύσεως. Τὴν ἱερὰν ἱστορίαν τῆς Βίβλου διηρῶνόν πως ἐνίστε οἱ Ἰουδαῖοι δι' ἔλαφρων προσθηκῶν, ὅμως οὐδέποτε παρεποιοῦν οὗτοι ταύτην διὰ τῆς παρεμβολῆς σοβαρῶν ἀντιλογιῶν, ὡς ἡ ἀνωτέρω καὶ αἱ ἐν ἄλλοις ἔτι σημείοις τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων οὐχὶ σπανίως ἀνακύπτουσαι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν².

Διὰ τοῦ τελευταίου ἐδαφίου τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου ἀπέδωκα ἐν νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ τὸ κείμενον τοῦ Ἀρταπάνου ἔχον ὧδε : « εἶναι γὰρ (sc. Ἀρτάπανός φησι) τοὺς τῶν Ἀράβων βασιλεῖς ἀπογόνους Ἰσραὴλ, υἱοὺς τοῦ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ δὲ ἀδελφούς ». Οὕτω παρέχουσι τὸ κείμενον τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων, οὕτω δὲ ἐξέδωσαν αὐτὸ ὁ Stephanus, ὁ Heinichen, ὁ Gaisford, ὁ Dindorfius, ὁ Vigerus, ὁ Mras καὶ ὁ Müllerus. Δεδομένου, ὅτι διὰ τῶν « ἀπογόνων » οἱ « ἕγγονοι » κυρίως δηλοῦνται, καθ' ἃ ὁ Vigerus λίαν ὀρθῶς λατινιστὶ μεταφράζει : *Arabum enim reges (sc. Artapanus ait) Israelis nepotes, Abrahami filios et Isaaci fratres esse*, εἶναι προφανές, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος θεωρεῖ τὸν Ἰσραὴλ ἐκ πλάνης ὡς πατέρα τοῦ Ἀβραάμ. Πρὸς ἄρσιν τῆς γενεαλογικῆς ταύτης ἀταξίας προτείνει ὁ Gaisford ἐν τῷ οἰκείῳ κριτικῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ « Ἰσραὴλ » διὰ τοῦ « Ἰσμαήλ », τὴν γραφὴν δὲ ἐν συνεχείᾳ : « υἱοῦ » ὡς παραθέσεως εἰς τὴν γενικὴν πτῶσιν τοῦ « Ἰσμαήλ » ἀντί : « υἱούς », ἐν τούτοις ὅμως ἐπελάθετο οὗτος, ὅπως προτείνῃ περαιτέρω καὶ τὴν γραφὴν : « ἀδελφοῦ » ἀντί : « ἀδελφούς », ἵνα οὕτως ἔχει τὴν δέουσαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου γενεαλογικῆν ἀκολουθίαν καὶ ἁρμονίαν. Ὁ Frensdenthal οὕτως ἀκριβῶς ἐξέδωκε τὸ κείμενον : « ... Ἰσμαήλ, υἱοῦ τοῦ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ δὲ ἀδελφοῦ ».

μη καὶ αὐτὸς παραπολαύσω τινὸς ἀλευκτοῦ τραχύτατοι γὰρ ἔστε εἰς ὀργὴν καὶ ἀπαρτίητοι καὶ πνεὶ λαμπρὸς ἔτι ὁ ἐν ἐκάστῳ θυμὸς ». Τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ συγκινητικωτάτου τούτου ἐπεισοδίου τῆς ἐχθρότητος κατὰ τοῦ Ἰωσήφ ἐκ μέρους τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ καὶ τῆς πωλήσεως αὐτοῦ ὑπ' αὐτῶν παρέχει ἡμῖν ὁ Φίλ. αὐτ. 1 κέξ. (= § 4 κέξ. = αὐτ. p. 62 κέξ. ». Πρβλ. καὶ Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 2, 1 κέξ. (= § 9 κέξ. = I [1887] 84 κέξ. Niese).

¹ Aug. F. Dähne, ἔ.ἀ. II (1834) 201.

² Ὅμοια τῷ Dähne λέγει καὶ ὁ Dominus Seguietus a Sancto - Brissone, ἔ.ἀ. XXI (1857) 1567. Πρβλ. ὅσα ἐναντίον τοιαύτης τινὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου δόξης λέγει ὁ L. Herzfeld, ἔ.ἀ. III (1857) 574.

Ἄρα ὁ Seguierus¹ ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Vigerus ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ ἀκολούθως πρὸς τὴν πεπλανημένην χειρόγραφον παραδόσιν ἔγραψεν: « Ἰσραήλ » ἀντὶ τοῦ ἱστορικῶς ὀρθοῦ: « Ἰσμαήλ » καί: « υἱοῦς » - « ἀδελφούς » ἀντὶ δῆθεν: « υἱὸν » - « ἀδελφόν », ἀναφωνεῖ μετ' ἐκπλήξεως: Quis crediderit Vigerum tanto errori pepercisse, ὥσει οἱ ἐκδότηι τῶν ἀρχαίων κειμένων ὄφειλον, ὅπως πανταχοῦ καὶ πάντοτε διορθῶσι τὰ τυχόν ἐν τοῖς χειρογράφοις ὑφιστάμενα σφάλματα. Ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος πάλιν, ὅτι ὁ Seguierus τὰς γραφάς: « υἱὸν » καὶ « ἀδελφόν » παρέχει ἡμῖν ὡς παραθέσεις τοῦ ἐν γενικῇ πτώσει κειμένου « Ἰσμαήλ » ἀντὶ τῶν γραφῶν: « υἱοῦ » καὶ « ἀδελφοῦ », θὰ ἀνταπέδιδεν ἴσως ὁ Vigerus, εἰ ἔζη, τὴν ἀνωτέρω καταγραφεῖσαν φιλοφροσύνην τοῦ δηκτικοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἐν λόγῳ καθολικοῦ ἐπισκόπου καθορισμοῦ ἐκδοτικοῦ τινος δῆθεν σφάλματος αὐτοῦ διὰ λέξεων ὁμοίου τινὸς περιεχομένου καὶ ὕφους: Quis crediderit apud Seguienum tantam ignorantiam grammaticæ Græcæ! Ἐν τούτοις τῶν πεπλανημένων τούτων γραφῶν, ἃς λίαν ἐπιπολαίως προτείνει ὁ Seguierus, μετὰ πολλῆς ὄντως εὐγενοῦς ἠρημίας ποιεῖται μνεῖαν ὁ καλὸς κἀγαθὸς Freundenthal: υἱὸν ποχ ἀδελφὸν commentus est Seguierus, ὥσει ἐπρόκειτο οὐχὶ περὶ ἀδοκῆτων καὶ ἀσυγχωρήτων γραμματικῶν σφαλμάτων, ἀλλὰ περὶ σοβαρῶν καὶ ἀξιολόγων διορθωτικῶν ἐμπνεύσεων!

§ 2.

Ἄρα οὗ ἦλθεν ὁ Ἰωσήφ εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ συνεστήθη τῷ βασιλεῖ, ἐγένετο διοικητὴς τῆς ὅλης χώρας. Ἐν ᾧ πρότερον ἀτάκτως οἱ Αἰγύπτιοι ἐκαλλιέργουν τὴν γῆν, διότι ἀδιαίρετος ἦτο ἡ χώρα, καὶ οὕτως οἱ ἐλάσσονες ἠδικοῦντο ὑπὸ τῶν κρειττόνων, πρῶτος ὁ Ἰωσήφ διεμοίρασε τὴν γῆν καὶ διεχώρισεν αὐτὴν διὰ σαφῶν ὁρίων ἑκάστην γῆν χέρσον οὕσαν κατέστησεν οὕτως γεωργήσιμον, τινὰς δὲ τῶν γαιῶν ἔδωκε διὰ κλήρου τοῖς ἱερεῦσιν.

Ἄρα ὅσον ἐν τῇ « Γενέσει »² εὐρὺς λόγος γίνεται περὶ τῆς μεγαλειώδους ἐκ μέρους τοῦ Φαραῶ ἀνυψώσεως τοῦ Ἰωσήφ διὰ τὴν σύνεσιν αὐτοῦ εἰς τὴν περίλαμπρον θέσιν τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ καὶ ἐπόπτου τῆς χώρας, λίαν εὐλόγως ὁ Ἀρτάπανος συντομωτάτα περιγράφει ἐνταῦθα τὰ οἰκεία γεγονότα. Ὁ Φίλων³ καὶ ὁ Ἰωσήπος⁴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκτενέστεροι ἀκολουθοῦντες προφανῶς τῇ « Γενέσει ». Ὅσα ἐν συνεχείᾳ λέγει ὁ Ἀρτάπανος περὶ διαιρέσεως καὶ καλλιεργείας τῆς γῆς, ὑψοῦσι τὸν Ἰωσήφ εἰς τὴν θέσιν τοῦ σοφοῦ ρυθμιστοῦ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Αἰγύπτου⁵.

¹ Dominus Seguierus a Sancto - Brissone ἔ.ἀ. XXI (1857) 1575.

² Γένεσ. 41, 39 κἔξ.

³ Φιλ. περὶ Ἰωσήφ 21 (= § 119 κἔξ. = IV [1902] 86, 6 κἔξ. Cohn).

⁴ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 5, 7 (= § 89 κἔξ. = I [1887] 100 κἔξ. Niese).

⁵ Πρβλ. σχετικῶς P. E. Jablonskii, Opuscula, quibus lingua et anti-

§ 3.

‘Ο Ἰωσήφ καὶ τὰ μέτρα ἔτι εὖρε καὶ μεγάλως διὰ ταῦτα ἠγαπήθη ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Ἐνυμφεύθη δ’ οὗτος τὴν θυγατέρα Ἡλιουπόλιτου τινὸς ἱερέως Ἀσενέθ, ἐξ ἧς ἐγέννησε τέκνα. Μετὰ δὲ ταῦτα ἦλθον πρὸς αὐτὸν ὁ τε πατήρ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ κομίζοντες πολλὴν περιουσίαν καὶ κατακίσθησαν ἐν τῇ πόλει Καισάν’ καὶ ἐπλεόνασαν οἱ Σύροι ἐν τῇ Αἰγύπτῳ.

Ἡ ἀγάπη, μεθ’ ἧς ὁ λαὸς τῶν Αἰγυπτίων περιέβαλε τὸν Ἰωσήφ, εἰ καὶ οὗτος ξένος ἦτο, μαρτυρεῖ ἐναργῶς τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἔκτακτον ἀξίαν τῆς ὑπερόχου αὐτοῦ προσωπικότητος.

Περὶ τοῦ γάμου τοῦ Ἰωσήφ ἀναγινώσκομεν ἔν τε τῇ « Γενέσει »¹ καὶ παρὰ Φίλωνι² καὶ Ἰωσήφῳ³, ὅτι οὗτος ἦτο κυρίως ἔργον τοῦ βασιλέως. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὁ τε Φίλων καὶ ὁ Ἰωσήφος ἀντλοῦσι προφανῶς τὴν πληροφορίαν αὐτῶν ἐκ τῆς Βίβλου. Πάντως παρατηροῦμεν, ὅτι, ὅσα μέχρι τοῦδε εἶπεν ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος περὶ τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Ἰωσήφ, ἀποκλίνουσι μὲν πως τῶν ἐν τῇ Π.Δ. λεγομένων, οὐδαμῶς ὅμως στεροῦνται ἱστορικῆς τινας βάσεως. Βαθμηδὸν ἐν τούτοις θὰ χωρήσῃ ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος εἰς περιοχὰς αὐθαιρέτων καὶ ἀμαρτύρων λογοτεχνικῶν ἐπινοήσεων καὶ συνθέσεων, δι’ ὧν εὐμεθόδως καὶ σταθερῶς ἐπιδιώκεται ἡ ἐξύψωσις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἐν γένει τῶν Ἰουδαίων. Τοῦτο γίνεται κατ’ ἐξοχὴν ἐν τῷ τρίτῳ ἀποσπασματι, ἐν ᾧ περιγράφεται ὁ βίος τοῦ Μωυσέως.

Ἐν τῇ πρώτῃ παραγράφῳ κῆξ. τοῦ κατωτέρω ἀναλυθησομένου τρίτου ἀποσπασματος λέγει ὁ Ἀρτάπανος, ὅτι τελευτήσαντος τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μεμψασθενώθ, ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων, παρέλαβε τὴν δυναστείαν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Παλμανώθης. Οὗτος προσεφέρετο ἔναντι τῶν Ἰουδαίων μετὰ πολλῆς σκληρότητος. Καὶ πρῶτον μὲν ᾠκοδόμησεν οὗτος τὴν πόλιν Κεσσάν καὶ καθίδρυσεν ἐπ’ αὐτῇ ἱερόν, εἶτα δὲ κατεσκεύασε τὸν ἐν Ἡλιουπόλει ναόν.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου τούτου ἀποτελοῦντος τὰς δύο πρώτας παραγράφους τοῦ τρίτου ἀποσπασματος τοῦ Ἀρτάπανου ἀναγινώσκομεν ἐπὶ λέξει : « Ἀβραάμ τελευτήσαντος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μεμψασθενώθ, ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων... ». Ἐν τῇ « Γενέσει »⁴ ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Φαραὼ ἐκάλυψε τὸν Ἰωσήφ μετὰ τὴν προαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὴν θέσιν τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ καὶ ἐπόπτου τῆς Αἰγύπτου « Ψονθοφανήχ ». Ἐν ταῖς ἐν λόγῳ παραγράφοις τοῦ τρίτου ἀποσπασματος πρόκειται κατὰ Freud-

quitas Aegyptiorum... illustrantur; etc. II, Ed. atque animadversiones adi. J. G. te Water. Lugduni Batavorum 1806, p. 172 κῆξ.

¹ Γένεσ. 41, 45.

² Φιλ. περὶ Ἰωσήφ 21 (= § 121 = IV [1902] 86, 14 κῆξ. Cohn).

³ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 6, 1 (= § 91 = I [1887] 101, 14 κῆξ. Niese).

⁴ Γένεσ. 41, 45.

thal¹ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰακώβ και τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ ἢ «Ψονθομφανήχ», καθ' ἃ τοῦτο τὰ ἐν συνεχείᾳ λεγόμενα ἀπαιτοῦσιν. Ἐφ' ὅσον ἐν Β 1 ὁρθῶς ὁ Ἀρτάπανος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πατρὸς Ἰακώβ και τοῦ υἱοῦ Ἰωσήφ, ὀφείλομεν, ὅπως δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Πολυτίτωρ κυρίως διπλοῦν ἐνταῦθα διέπραξε σφάλμα ἀντικαταστήσας τὸν «Ἰακώβ» μὲν διὰ τοῦ «Ἀβραάμ», τὸν «Ἰωσήφ» δὲ ἢ ἐπὶ τὸ ὀρθότερον τὸν «Ψονθομφανήχ» διὰ τοῦ «Μεμψασθενῶθ»². Τὸ ὄνομα τοῦτο ἔκειτο ἴσως ἐν τῷ κειμένῳ τρεῖς λέξεις κατωτέρω, ἦτοι εἶχε τὸ κείμενον τοῦτο ὧδε: «Ἀβραάμ τελευτήσαντος και τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ὁμοίως δὲ και Μεμψασθενῶθ, τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων...», καθ' ἃ ὁ Freudenthal δέχεται και ἔγραψεν ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ὥθησεν ἴσως ὁ Πολυτίτωρ τὸν «Μεμψασθενῶθ» λόγῳ συγχύσεως και παρανοήσεως τῶν πραγμάτων τρεῖς λέξεις ἀνωτέρω και παρέσχεν ἡμῖν τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος ἐδαφίου καταγραφὸν κείμενον, ὅπερ παραδίδουσιν ἡμῖν πάντα τὰ οικεῖα χειρόγραφα. Τὸ ὄνομα «Μεμψασθενῶθ» εἶναι πλαστὸν και ψευδὲς ὄνομα τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων. Τὴν εὐφυᾶ ταύτην διόρθωσιν τοῦ Freudenthal οὐδεὶς τῶν ἐκδοτῶν τῆς «Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς» ἢ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρτάπανου ἀνέλαβεν εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ. Καὶ ἐγώ, εἰ και εὐστοχον θεωρῶ ταύτην, οὐδαμῶς ἐτόλμησα, ὅπως ἀναλάβω ταύτην εἰς τὸ παρὸν ὑπόμνημά μου ἐν ὄψει τῆς ὁμοφώνου παραδόσεως τῶν χειρογράφων, ἦτις τὸν «Μεμψασθενῶθ» παρέχει οὐχὶ ὡς βασιλέα τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλ' ὡς υἱὸν τοῦ Ἀβραάμ. Παρατηρητέον ὅμως ἐνταῦθα, ὅτι ἡ νέα κατάστασις τῶν πραγμάτων, ἦτις ἀνέκυψεν ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων και τῆς διαδοχῆς τούτου ὑπὸ τοῦ σκληροῦ Παλμενώθου, ἢ ἐπιβάρυνσις δηλαδὴ τοῦ λαοῦ τούτου διὰ παντοειδῶν καταναγκαστικῶν ἔργων ἀνοικτίρμονος και πικρᾶς δουλείας, διατελεῖ ἐν εὐλόγῳ σχέσει και συναφείᾳ οὐχὶ τόσον μετὰ τοῦ Ἰακώβ και τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ ἢ «Μεμψασθενῶθ» ἢ πολλῶ ἔλαττον μετὰ τοῦ Ἀβραάμ και υἱοῦ τινος αὐτοῦ «Μεμψασθενῶθ» καλουμένου, ὅσον μετὰ τοῦ Ἰωσήφ πολλῶ μᾶλλον και τοῦ υἱοῦ ἢ τῶν υἱῶν αὐτοῦ. Ἐπιρροὴν τινα παρὰ τῷ Φαραῶ και τῇ κυβερνήσει τῆς χώρας ἐπ' εὐνοίᾳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ θὰ ἠδύνατο, ὅπως ἀσκήση, οὐχὶ ὁ Ἰακώβ, ὅστις γέρον και ἔπηλυσ ὦν ἤντλει τίτλους εὐγενείας και σεβασμοῦ παρὰ τῷ Φαραῶ και τῷ αἰγυπτιακῷ λαῷ ἐκ τῆς αἴγλης και τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ὑπερόχου αὐτοῦ

¹ J. Freudenthal, ἔ.δ. II (1875) 217.

² Πρὸβλ. G. Parthey, Aegyptische Personennamen bei den Klassikern, in Papyrusrollen, auf Inschriften. Berlin 1864, σ. 71 ἐν λ.: Palmianthes· σ. 96 ἐν λ.: Psomthomphanthe· W. Pape's Handwörterbuch der griechischen Eigennamen. 3. Aufl. Neu bearb. von G. E. Benseler, 2. Hälfte. Braunschweig 1863 - 1870, σ. 1114b ἐν λ.: «Παλμανώδης»· 1699a ἐν λ.: «Ψοθομφάνης» και «Ψονθομφανήχ».

υἱοῦ, ἢ πολλῶν ἔλαττον ὁ πρὸ πολλοῦ ἀποθανὼν Ἀβραάμ καὶ υἱὸς τις αὐτοῦ οἰοσθήποτε πρὸ πολλοῦ πάλιν ἀποθανὼν, ἀμφοτέρω δὲ ἐν οὐδεμιᾷ ἰδιαιτέρᾳ σχέσει διατελοῦντες μετὰ τῆς Αἰγύπτου, ὅσον ὁ Ἰωσήφ πολλῶν μᾶλλον καὶ εἰς τῶν σπουδαιότερων υἱῶν αὐτοῦ, ὁ πρεσβύτερος φέρ᾽ εἰπεῖν « Μεμψασθενὼθ » ἴσως καλούμενος. Ἡ αἴγλη καὶ τὸ κῦρος ἀνδρός τινος μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἀκτινοβολεῖ ἐπὶ τοὺς νεαροὺς καὶ σφριγῶντας υἱοὺς αὐτοῦ μᾶλλον ἢ ἐπὶ τὸν γηραιὸν καὶ ἐν τῷ περιθωρίῳ τοῦ βίου πλέον διατελοῦντα πατέρα ἢ πολλῶν ἔλαττον ἐπὶ τὸν πάμπον καὶ παπεπίπαλλον αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα γραπτέον ἴσως ἐνταῦθα: « Ἰωσήφ τελευτήσαντος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μεμψασθενὼθ... ».

Ἐκεῖνο ἐν τούτοις, ὅπερ ἰδιαιτέρως διαφέρει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ὅπερ κατηνάγκασεν εἰς τὴν παρεμβολὴν ἐνταῦθα τῶν δύο πρώτων παραγράφων τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος, εἶναι κυρίως ἢ ἐν τῇ δευτέρᾳ τούτων γινομένη μνεῖα τῆς οἰκοδομήσεως ὑπὸ τοῦ Παλμενώθου πόλεως τινος, ἣς τὸ ὄνομα οὐχὶ πολὺ διάφορον εἶναι τοῦ ὀνόματος τῆς ἐν Β 3 μνημονευομένης πόλεως, ἐν ἣ κατωκίσθησαν ὁ πατὴρ καὶ οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Ἰωσήφ. Ὁ Ἀρτάπανος παρέχει ἡμῖν ἐνταῦθα δύο ὀνόματα αἰγυπτιακῶν πόλεων, ἅτινα γραφικῶς τε καὶ φωνητικῶς ἰσχυρῶς ὁμοιάζουσιν ἀλλήλοις. Ἐν Γ 2 τὸ ὄνομα τῆς οἰκείας πόλεως παρέχεται ἡμῖν ἐν τοῖς χειρογράφοις ὑπὸ τὸν τύπον: « Τέσσαν », ὃν ὁ Stephanus διώρθωσεν εἰς « Κεσσάν » τὴν διόρθωσιν ταύτην ἀνέλαβον πάντες οἱ ἐκδόται τοῦ οἰκείου κειμένου πλην τοῦ Mgrs, οὗ ἡ διάφορος γραφὴ μνημονευθήσεται κατωτέρω. Ἐν Β 3 τὸ ὄνομα τῆς οἰκείας πόλεως ἢ τὰ ὀνόματα τῶν οἰκείων πόλεων παρέχονται ἡμῖν ἐν τοῖς χειρογράφοις ὧδε: « ἐν τῇ Ἑλίου πόλει καὶ Σαίι » « ἐν Ἑλιουπόλει καὶ Σάει » « ἐν τῇ πόλει καὶ Σαίιν ». Ὁ Stephanus ἐν τῇ ἐκδόσει αὐτοῦ ἔγραψεν: « ἐν τῇ πόλει Καισάν » τὴν γραφὴν ταύτην ἀνέλαβον πάντες οἱ ἐκδόται τοῦ οἰκείου κειμένου πλην τοῦ Freudenthal καὶ τοῦ Mgrs, ὧν αἱ διάφοροι γραφαὶ μνημονευθήσονται κατωτέρω. Διὰ τὴν ὁμοιότητα ταύτην τῶν ὀνομάτων τῶν ἐν λόγῳ αἰγυπτιακῶν πόλεων, ὡς ταῦτα παραδίδονται ἡμῖν ὑπὸ τῶν χειρογράφων ἢ ὡς ταῦτα διωρθώθησαν ὑπὸ τοῦ Stephanii, οὐχὶ εὐχερῆς καθίσταται τοῖς ἐρευνηταῖς ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς ταυτότητος αὐτῶν καὶ ἡ διασάφησις τῶν συναφῶν ἱστορικῶν γεγονότων¹. Ἐν τῇ « Γενέσει »² ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Φαραὼ καὶ ὁ Ἰωσήφ κατόκισαν τὸν Ἰακώβ καὶ τοὺς

¹ Πρβλ. σχετικῶς τὰ οἰκεία κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδοτῶν τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » καὶ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρταπάνου, ἐπὶ δὲ P. E. Jablonskii, ἔ.δ. II (1806) 140. 191 κέξ. — Domini Segueri a Sancto-Brissonne, ἔ.δ. XXI (1857) 1675. G. Ebers, Durch Gosen zum Sinai. Aus dem Wanderbuche und der Bibliothek. Leipzig 1872, σ. 498 κέξ. — 505. J. Freudenthal II (1875) 158 κέξ. — 217.

² Γένεσ. 47, 1 κέξ.

υἱοὺς αὐτοῦ ἐν Γέσεμ ἢ Ραμεσσή, γῆ τῆς Αἰγύπτου βελτίστη¹, ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »² δέ, ὅτι οἱ Ἰσραηλίται « ᾠκοδόμησαν πόλεις δχυρὰς τῷ Φαραῷ τῆν τε Πειθὼ καὶ Ραμεσσή καὶ Ὠν, ἣ ἐστὶν Ἡλίου πόλις ». Ἐν ὄψει τῶν χωρίων τούτων τῆς Βίβλου δυνάμεθα ἴσως ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅπως συναγάγωμεν πόρισμά τι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀκριβές καὶ σαφές. Ἀμφότερα τὰ ἐν λόγῳ ὀνόματα, τὸ τε « Καισάν » δηλαδή καὶ τὸ « Κεσσάν », προῆλθον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος « Γέσεμ ». Ἡ παραφθορὰ αὕτη συνετελέσθη κατὰ διάφορον τρόπον ἐφ' ἑκατέρου τῶν ὀνομάτων τούτων ἴσως τοῦτο συνετελέσθη καὶ λόγῳ τῆς τάσεως τοῦ Ἀρτάπανου, ὅπως τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα τῆς Βίβλου ἐμφανίζη ὑπὸ τύπους τῆς αἰγυπτιακῆς γλώσσης. Τὸ « Κεσσάν » ἀντὶ τοῦ βιβλικοῦ « Γέσεμ » ἀνταποκρίνεται τῷ ἱερογλυφικῷ « Κεσέμ ». Περίεργον φαίνεται ἡμῖν ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἐν λόγῳ περιπτώσεων διὰ τῶν ἀναγραφέντων ὀνομάτων ἐννοεῖ πόλεις, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς πρώτης μὲν περιπτώσεως περὶ « γῆς » κυρίως γίνεται λόγος, ἐπὶ τῆς δευτέρας δὲ μνημονεύεται πόλις, ἣτις οὐδαμῶς περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν μνημονευθεισῶν ἐκείνων τριῶν πόλεων τῆς « Ἐξόδου », ἃς ᾠκοδόμησάν ποτε οἱ Ἰσραηλίται τῷ Φαραῷ. Καθ' ἃ ὁ Jablonskius λίαν ὀρθῶς λέγει, ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Ἀρτάπανος ἑαυτῷ ἐναντιούμενος καὶ ἀντιλέγων ἢ τοῦλάχιστον οὐχὶ ἐπαρκῶς γινώσκων τὸν οἰκτεῖον τοπογραφικὸν χάρτην. Ὁ Ἀρτάπανος λέγει ἡμῖν, ὡς εἶδομεν, τοῦτο μὲν, ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Ἰωσήφ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ κατοκίσθησαν μετὰ τὴν ἀφίξιν αὐτῶν εἰς Αἴγυπτον ἐν τῇ πόλει « Καισάν », τοῦτο δέ, ὅτι ἡ πόλις « Κεσσάν » ᾠκοδομήθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐκείνου τῶν Αἰγυπτίων, ὅστις ἀποθανόντος ἤδη τοῦ Ἰωσήφ μετὰ πολλῆς σκληρότητος ἐφέρετο ἔναντι τῶν Ἰουδαίων, ὑπὸ τοῦ Παλμενώθου δηλονότι. Αὐτὰ ταῦτα τὰ πράγματα δηλοῦσιν ἡμῖν, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος περὶ τῆς Γέσεμ κυρίως ὀμιλεῖ ἐνταῦθα, εἰ καὶ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἀναμίγνυνται ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀληθῶν καὶ πολλὰ τὰ ψευδῆ, ἅτινα ἀντλεῖ οὗτος ἐκ τῆς περιοχῆς παραδόσεων σκοτεινῶν καὶ συγκεχυμένων. Τὴν Γέσεμ, τὴν « βελτίστην » ἐκείνην « γῆν » τῆς « Ἐξόδου », ἐν ἣ ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἰσραηλίται, « πόλιν » καλεῖ ὁ Ἀρτάπανος. Κατὰ ταῦτα ρητέον ἀνεκδοκίως, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος λόγῳ προφανοῦς πλάνης ἐθεώρησε τὴν « Καισάν » καὶ τὴν « Κεσσάν » ὡς ὀνόματα δύο διαφόρων πόλεων. Τὴν πόλιν « Γέσεμ » ταυτί-

¹ Τοὺς υἱοὺς τοῦ Ἰακώβ ποιμένας προβάτων ὄντας κατέστησεν ὁ Φαραῷ ἄρχοντας καὶ τῶν ἑαυτοῦ κτηνῶν. Περβλ. Φιλ. περὶ Ἰωσήφ 42 (= § 257 = IV [1902] 115 κέξ. Cohn). Παρ' Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 7, 6 (= § 188 = I [1887] 121, 13 κέξ. Niese) ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Φαραῷ συνεχώρησε τῷ Ἰακώβ, ὅπως ζῆ μετὰ τῶν τέκνων αὐτοῦ ἐν Ἡλιουπόλει, διότι ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ οἱ ποιμένες αὐτοῦ εἶχον τὰς νομάς αὐτῶν.

² Ἐξοδ. 1, 11.

ζει περαιτέρω ὁ Jablonskius μετὰ τῆς «Κωχώμης», ἣς πλησίον ἤγειρε κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ Μανέθωνος κυρίως τὰς πληροφορίας αὐτοῦ ἀντλοῦντα Ἄφρικανὸν¹ καὶ κατὰ τὸν ἀκολουθοῦντα αὐτῷ Εὐσέβιον² πυραμίδας ὁ εἰς τὴν πρώτην δυναστείαν ἀνήκων βασιλεὺς Οὐενέφης, ἐφ' οὗ λιμὸς μέγας κατέσχε τὴν Αἴγυπτον. Πάντα ταῦτα ἀναφέρει ὁ Ἄφρικανὸς εἰς τὴν πρώτην δυναστείαν, ἣτις πολὺ ἀρχαιότερα εἶναι τῶν χρόνων τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἰσραηλιτῶν εἰς Αἴγυπτον. Ἐν τούτοις, ὅσα περὶ πυραμίδων ἐνταῦθα λέγονται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Οὐενέφου, ἀνήκουσι προφανῶς εἰς τοὺς χρόνους τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ εἰς τὴν Γέσεμ, τ.ξ. τὴν ἄνω τῆς Μέμφιδος κειμένην περιοχὴν, ἐνθα ὑπάρχουσιν αἱ πυραμίδες καὶ ὁ νομὸς τῶν Ἡρακλεοπολιτῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ Ἄφρικανὸς ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν ὀνομάτων ἀπατηθεὶς ἀπέδωκεν, ὅσα ἀνωτέρω λέγει περὶ τοῦ Οὐενέφου, τῷ Μανέθωνι ἀντιλήσας ταῦτα ἄλλοθὲν ποθεν. Ὅσα ἐγράφοντο ἐν τοῖς αἰγυπτιακοῖς βιβλίοις ἐν σχέσει πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Χενεφρῆ, περὶ οὗ ἐκτενὴς λόγος γίνεται ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐν τῷ κατωτέρω ἀναλυθησομένῳ τρίτῳ ἀποσπάσματι αὐτοῦ καὶ ὅστις ἀνήκει κατ' Ἄφρικανόν³ εἰς τὴν δευτέραν δυναστείαν, ἀνήνεγκεν ὁ χρονολόγος οὗτος εἰς τὸν βασιλέα Οὐενέφην τῆς πρώτης δυναστείας. Ἐκ πάντων τούτων προκύπτει, ὅτι ἡ «Κωχώμη» οὐδεμία ἄλλη πόλις ἦτο ἢ αὐτὴ αὕτη ἢ Γέσεμ, ἣς πλησίον κεῖνται κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐξ οὗ ἠντιλήσθη τὰς οἰκείας πληροφορίας αὐτοῦ ὁ Μανέθων, αἱ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χενεφρῆ κυρίως οἰκοδομηθεῖσαι πυραμίδες. Αἰνιγμὸν εἰς τὰς πυραμίδας ταύτας ποιεῖται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Πλίνιος ὀμιλῶν περὶ τινος lacus τεραστίων διαστάσεων⁴ κειμένου μεταξὺ τοῦ νομοῦ Ἀρσινοίτου καὶ τοῦ νομοῦ Μεμφίτου. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι εἰς τὴν Γέσεμ ἀναφέρονται, ὅσα ὁ Πλίνιος πάλιν λέγει⁵: ...Solis quoque oppidum, quod non procul Memphi in Aegypti situ diximus, Arabas conditores habere. Ἐνταῦθα πρόκειται ἴσως περὶ τῶν Ἀράβων ἐκείνων, οἵτινες κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀβραὰμ ἢ τοῦ Ἰωσήφ κύριοι ἐγένοντο τῆς Αἴγυπτου καὶ κατέστησαν ἕδραν αὐτῶν τὴν Τάνιν. Ἀπόγονοι αὐτῶν βραδυτέρων ἵδρυσαν τὴν Ἡλιούπολιν.

Ὁ Freudenthal νομίζει, ὅτι διὰ τοῦ ὀνόματος «Καισάν» τοῦ Α 3 κατ' οὐδένα τρόπον νοεῖται ἢ Γέσεμ τῆς «Γενέσεως», ἣν ὁ Ἀρτάπανος «Κεσσάν» γράφει ἐν τῷ Γ 2. Ἐν τῷ οἰκείῳ κειμένῳ αὐτοῦ παρέχει ὁ

¹ Παρὰ Συγκέλλῳ ἐν: CSHB I (1829) 101, 4 κέξ. Dindorfius (= FHG II [1848] 539a κέξ.).

² Αὐτ. p. 103, 2 κέξ. (= αὐτ. p. 539b).

³ Αὐτ. p. 104, 4 (= αὐτ. p. 539b).

⁴ Plin. nat. hist. V 9 (9), 50.

⁵ Αὐτ. VI 29 (34), 177.

Freudenthal οὐχὶ τὴν γραφὴν τοῦ Stephani: « ἐν τῇ πόλει Καισάν », ἀλλὰ τὴν γραφὴν: « ἐν Ἡλίου πόλει καὶ Σάν ». Κατὰ Letronne¹ θὰ ὄφειλέ τις, ὅπως γράφῃ: « Ἐρμοῦ - », « Ἡλίου πόλις », ὅμως: « Ἐρμοπολίτης », « Ἡλιοπολίτης ». Πράγματι παρ' Ἀρταπάνω εὐρίσκομεν ἐν Γ 9 μὲν τοὺς τύπους: « Ἐρμοῦ πόλις », « Ἐρμοπολίτης », ἐν Γ 11 δὲ τὸν τύπον « Διδὸς πόλις », ὅμως εὐρίσκομεν παρ' αὐτῷ ἐν Β 4, Β 3 καὶ Γ 8. 35 καὶ τοὺς τύπους « Ἡλιούπολις » καὶ « Ἡλιουπολίτης »². Ἐν τούτοις, εἰ καὶ οὐχὶ κατὰ πάντα γενικοῦ κύρους εἶναι ὁ κανὼν τοῦ Letronne, ἀναμφισβήτητος κατὰ Freudenthal εἶναι ἡ γραφὴ: « Ἡλίου πόλις », ἣτις παρέχει τὸ δικαίωμα τῆς ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ τοῦ Ἀρταπάνου διαιρέσεως τοῦ ὀνόματος « Καισάν » εἰς τὴν φράσιν: « καὶ Σάν ». Οὕτω καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ³ τὴν φράσιν: « τὸν μὲν οὖν Ὀρον εἰώθασι Καίμιν προσαγορεύειν » διώρθωσεν ὁ Pinderus εἰς τὴν φράσιν: « ...καὶ Μῖν προσαγορεύειν ». Κατὰ ταῦτα κατοκίσθησαν οἱ Ἰσραηλιταὶ ἐν Ἡλιουπόλει καὶ Σάν. Ἐν Ἡλιουπόλει κατοκῶν Ἰσραηλιταὶ, καθ' ἃ τοῦτο πολλαχῶς μαρτυρεῖται⁴. « Σάν » εἶναι ἐν τῶν πολλῶν ὀνομάτων τῆς Τάνεως, πόλεως τῆς κάτω Αἰγύπτου κειμένης ἀνατολικῶς τοῦ Δέλτα τοῦ Νεῖλου⁵, ἐνθα ἐποίησέ ποτε ἐνώπιον τῶν Αἰγυπτίων τὰ θαύματα αὐτοῦ ὁ Μωυσῆς⁶. Ὁ Ἀρτάπανος καλεῖ τὴν πόλιν ταύτην οὕτω καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος αὐτῆς, ἐπειδὴ κατὰ Freudenthal ἀρέσκεται οὗτος, ὅπως τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα ἐμφανίζῃ ὑπὸ τύπους τῆς αἰγυπτιακῆς

¹ M. Letronne, Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte etc. II, Paris 1848, σ. 48 κέξ.

² Πρβλ. Fr. Preisigke, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienbilder usw. aus Ägypten. Bearb. und hrsg. von E. Kiessling. III: Besondere Wörterliste. Berlin 1931, σ. 265a κέξ. ἐν λ.: « Ἐρμοπολίτης » κέξ. — σ. 265b, 20 κέξ. ἐν λ.: « Ἡλιοπολίτης » κέξ.

³ Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσ. 56 (= ἠφ. p. 347b).

⁴ Πρβλ. Ἐξόδ. 1, 11· Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 7, 6 (= § 187 κέξ. = I [1887] 121, 8 κέξ. Niese)· R. Lepsius, ἔ.ἀ. I (1849) 326· F. Chabas, Voyage d'un Égyptien en Syrie, en Phénicie, en Palestine etc. au XIVme siècle avant notre ère. Traduction analytique d'un papyrus du Musée britannique etc. Avec la collaboration de Ch. W. Goodwin, Chalon-sur-Saone - Paris 1866, σ. 211.

⁵ Πρβλ. W. Pape-G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 2 (1863-1870³) 1483b ἐν λ.: « Τάνις ».

⁶ Ψαλμ. 77 (78), 12. Πρβλ. H. Brugsch, Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler gesammelt während der auf Befehl seiner Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV. von Preussen unternommenen wissenschaftlichen Reise in Ägypten. Erläutert und hrsg. I: Das alte Ägypten. Die Geographie des alten Ägyptens nach den altägyptischen Denkmälern etc. Leipzig 1857, σ. 300· G. Ebers, ἔ.ἀ. σ. 498 κέξ.

γλώσσης, καθ' ἃ τοῦτο παρατηρήσαμεν ἀνωτέρω καὶ ἐπὶ τοῦ ὀνόματος: «Κεσσάν». Ἡ ἀνατολικῶς τοῦ Δέλτα κειμένη περιοχή αὕτη, ἔνθα εὐρίσκεται ἡ πόλις Τάναϊς, καλεῖται Ἀραβία. Τοῦτο καλῶς γινώσκει ὁ Ἀρτάπανος λέγων ἐν Γ 34 ἐν σχέσει πρὸς τὴν διὰ μέσου τῆς περιοχῆς ταύτης πορείαν τῶν ἐξ Αἰγύπτου εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν ἐπανερχομένων Ἰουδαίων: «... διαβάντας τοὺς κατὰ τὴν Ἀραβίαν ποταμοὺς καὶ διαβάντας ἱκανὸν τόπον ἐπὶ τὴν Ἐρυθρὰν τριταίους ἔλθειν Θάλασσαν»¹.

Ἐν Β 3 παρέχει ὁ Μγας τὴν γραφὴν: «ἐν τῇ Ἥλιου πόλει καὶ Σαί». Καὶ ἐν Γ 2 πάλιν ἀντὶ τῆς γραφῆς: «...τὴν Κεσσάν οἰκοδομήσαι» παρέχει ἡμῖν ὁ Μγας κατ' ἀναφοράν, ὡς ἐν τῷ οἰκειῷ κριτικῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ φαίνεται, πρὸς τὴν «Σαίν» τοῦ Β 3 τὴν γραφὴν: «...τὴν τε Σαίν οἰκοδομήσαι». «Σαίς» εἶναι τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσος τῆς κάτω Αἰγύπτου, ἔδρα τοῦ βασιλέως τῆς 26ης δυναστείας. Ἐν αὐτῇ ὑπῆρχε λαμπρὸς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς-Νηίδ². Ἀναντιρρήτως χειρόγραφά τινα ἐπὶ τῆς πρώτης τοῦλάχιστον περιπτώσεως παρέχουσί πως ἡμῖν τὴν γραφὴν τοῦ Μγας, ἐν τούτοις ὁμοῦς οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι κατὰ Freudenthal, ὅτι ὡς «Σαίς» πολλὰκις ἀντελαμβάνετό τις τοῦ ὀνόματος: «Σάν-Τάνις». Ὁμοίως παρέχεται «Σαίτης» ἀντὶ «Σάλιτις» καὶ «Σεθροίτης»³.

Ἐν τέλει τοῦ Β 3 λέγεται, ὅτι «ἐπλεόνασαν» ἐν τῇ Αἰγύπτῳ οἱ «Σύροι». Τὸ «πλεονάσαι» ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὰς φράσεις τῆς Π.Δ. τῶν Ἑβδομήκοντα: «τοῖς πλείοσι πλεονάσεις τὴν κληρονομίαν...»⁴ καὶ: «...ἐπλεόνασε τὸ ἀργύριον»⁵, ἃς εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ἀρτάπανος. Διὰ τοῦ ὀνόματος τῶν «Σύρων» καλεῖ ὁ Ἀρτάπανος τοὺς Ἰσραηλίτας, δι' οὓς λόγους καὶ «Ἐρμιουθ» τού-

¹ Πρβλ. Γενέσ. 45, 10: «καὶ κατοικήσεις ἐν γῆ Γέσεμ Ἀραβίας»· 46, 34: «...ἵνα κατοικήσητε ἐν γῆ Γέσεμ Ἀραβίας»· Ἡροδ. II 158, 1 κέξ.: «...ὁς (sc. Νεκῶς) τῇ διώρυγῃ ἐπεχείρησε πρῶτος τῇ ἐς τὴν Ἐρυθρὴν Θάλασσαν φερούσῃ, ...ἤχεται δὲ ἀπὸ τοῦ Νείλου τὸ ὕδωρ ἐς αὐτήν, ...κατύπερθε ὀλίγον Βουβάστιος πόλιος παρὰ Πάτουμον τὴν Ἀραβίην πόλιν ἐσέχει δὲ ἐς τὴν Ἐρυθρὴν Θάλασσαν»· H. Brugsch, Geographische Inschriften I (1857) 126, 140.

² Πρβλ. Ἡροδ. II 28, 1· 170 κέξ. — 175, 2· Πλάτ. Τίμ. p. 21e· Στράβ. XVII 1, 18 (= p. 1153A = p. 802c = III [1852] 370, 10 κέξ. Kramer)· W. Pape-G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 2 (1863 - 1870³) 1327a ἐν λ.: «Σαίς». Οἱ ἱερεῖς τῆς πόλεως ταύτης ἦσαν ὀνομαστοὶ διὰ τὴν σοφίαν αὐτῶν καὶ ἐφείλκυον ἐξ Ἑλλάδος τοὺς διανοουμένους πρὸς ἐπαφὴν αὐτῶν ἐκ τοῦ σόνεγγυς μετὰ τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ θεολογίας.

³ Παρ' Ἰωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 14 (= § 77 κέξ. = V [1889] 13 κέξ. Niese = FHG II [1948] 566b κέξ.). Πρβλ. R. Lepsius, ἔ.ἀ. I (1849) 339.

⁴ Ἀριθμ. 26, 54.

⁵ Παρλαειπ. II 24, 11.

τους ἐν Α 1 ἐκάλεσεν. Διὰ τῶν ὀνομάτων τούτων καλεῖ ὁ Ἀρτάπανος τοὺς Ἰσραηλίτας πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς μομφῆς, ὅτι οὗτοι προῆλθόν ποτε ἐκ τοῦ ὄχλου τῆς Αἰγύπτου, καὶ πρὸς βεβαίωσιν τοῦναντίον τοῦ γεγονότος, ὅτι οὗτοι ἀποτελοῦσιν ἰθαγενῆ λαὸν τῆς ἱερᾶς γῆς τῆς Παλαιστίνης.

§ 4.

Οἱ Σύροι οὗτοι, οἵτινες Ἐρμιούθ ὠνομάζοντο, κατεσκεύασαν καὶ τὸ ἐν Ἀθῶς καὶ τὸ ἐν Ἡλιουπόλει ἱερόν. Μετὰ ταῦτα ἐτελεύτησεν ὁ τε Ἰωσήφ καὶ ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰγυπτίων. Ὁ Ἰωσήφ κρατῶν τῆς Αἰγύπτου περισυνέλεξεν ἐν ταῖς ἀποθήκαις τὸν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπτά ἐτῶν τῆς εὐφορίας ἐν ἀπλήτῳ ἀφθονίᾳ παραχθέντα σῖτον καὶ ἐγένετο δεσπότης τῆς Αἰγύπτου.

Ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τινος προτείνει ὁ Seguietus¹ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς φράσεως τοῦ κειμένου : « ἐν Ἀθῶς » διὰ τῆς φράσεως : « ἐν Πειθῶ » ἐπὶ τῷ λόγῳ τοῦτο μὲν, ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ σολοικισμόν : « ἐν Ἀθῶς » ἀντὶ δῆθεν : « ἐν Ἀθῶ », τοῦτο δέ, ὅτι οὐδεμία πόλις ὑφίσταται ἐν Αἰγύπτῳ ἔχουσα τοιοῦτόν τι ὄνομα. Περὶ τῆς πόλεως « Πειθοῦς » γίνεται, ὡς εἶδομεν, λόγος ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »² ὡς περὶ μιᾶς τῶν τριῶν ὀχυρῶν πόλεων, αἷς οἱ Ἰσραηλίται ὑποκόδομησαν τῷ Φαραῶ. Ἐν τούτοις παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι τὸ ὄνομα : « Ἀθῶς » εἶναι ἀκλιτον καὶ κατ' ἀκολουθίαν τόσον σοβαρὸν σολοικισμόν ἀποτελεῖ ἢ φράσις : « ἐν Ἀθῶς », ὅσον καὶ ἢ φράσις : « τῷ Φαραῶ ». Ἄλλ' ἢ πόλις : « Ἀθῶς » οὐδεμία ἄλλη εἶναι ἢ αὐτὴ αὕτη ἢ « Πειθῶ » τοῦ Seguieti, ἦν ταυτίζουσι τινες μετὰ τῆς « Πατούμου » τοῦ Ἡροδότου³. Τὸ ὄνομα : « Ἀθῶς » προῆλθε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τοῦ ὀνόματος : « Πειθῶ » δι' ἀποβολῆς τοῦ ὡς ἄρθρου θεωρηθέντος γράμματος : « Π », καθ' ἃ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις τῶν γεωγράφων ἢ « Πάτουμος » τοῦ Ἡροδότου « Θούμ » καλεῖται, καὶ ἀσφαλῶς κατ' ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὴν Ἡτὰμ τῆς Βίβλου⁴. Ἡ Ἀθῶς αὕτη ἀνταποκρίνεται πιθανώτατα τῇ πόλει : « Ἄτς » ἢ : « Ἀθίτς » τῶν μνημείων⁵. Ἐν συναφείᾳ πρὸς τοῦτα σημειωτέον ἔτι, ὅτι οὐχί : « ἐν Πειθῶ » θὰ ἐλέγομεν ἐν τινι στιγμῇ, καθ' ἃ ὁ Seguietus λέγει, ἀλλὰ : « ἐν Πειθοῖ ».

¹ Dominus Seguietus a Sancto - Brissone, ἔ.ἀ. XXI (1857) 1575.

² Ἐξοδ. 1, 11.

³ Ἡρόδ. II 158, 2. Πρβλ. W. Kellner, De fragmentis Manethonis, quae apud Josephum contra Apionem I 14 et I 26 sunt. Diss. Marburgi Cattorum 1859, p. 5.

⁴ Κριτ. 15, 8. 11.

⁵ Πρβλ. H. Brugsch, Geographische Inschriften I (1857) 274. Πρβλ. ἔτι P. E. Jablonskii, ἔ.ἀ. II (1806) 140· L. Herzfeld, ἔ.ἀ. III (1857) 484, σημ.* — H. Ewald, ἔ.ἀ. II (1865³) 20, σημ. 2· W. Pape - G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 2 (1863 - 1870³) 1147b ἐν λ. : « Πάτουμος ».

Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' ἣν οἱ Ἰσραηλῖται κατεσκεύασαν τὸ ἐν Ἀθῶς καὶ τὸ ἐν Ἡλιουπόλει ἱερόν, γεννᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως εὐλογον ἔκκληξιν. Ὁ Seguietus¹ ἔρωτᾷ μετὰ πολλῆς ἀπορίας, κατὰ τίνα τρόπον θὰ ἠδύναντο οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως κατασκευάσωσι ναόν τινα τῷ ἀληθινῷ αὐτῶν Θεῷ ἐν γῆ αἰγυπτιακῇ. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἱεροῦ τινος κατασκευασθέντος ἐν τόπῳ, ἐνθα διέμενον οἱ Ἑβραῖοι, πρὸς λατρείαν τοῦ Θεοῦ αὐτῶν ἢ περὶ ναοῦ ἀφιερωμένου θεότητί τινι τῶν Αἰγυπτίων; Ἐκατέρα τῶν περιπτώσεων τούτων θὰ ἦτο κατὰ Seguietum εὐλογος, ἐν τούτοις εἰς οὐδεμίαν σχετικὴν ἔρευναν ἀποδύεται οὗτος καταλειπομένου οὕτως ἡμῖν τοῦ χρόνου τῆς διαλευκάνσεως καὶ διασαφήσεως τοῦ ζητήματος τούτου. Ἐν Β 4 πρόκειται περὶ κατασκευῆς ἱερῶν ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἔζη εἰσέτι ὁ Ἰωσήφ καὶ οἱ Ἑβραῖοι μετὰ πολλῆς φιλοφροσύνης καὶ ἀγάπης κατωκίσθησαν ὑπὸ τοῦ Φαραῶ ἐν Γέσεμ. Κατὰ ταῦτα οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι οὗτοι πλησίον τῶν ἄλλων πλεονεκτημάτων καὶ προνομίων ἔσχον ἐπὶ πλεόν καὶ τὴν ἀδειαν ἰδρύσεως ναῶν πρὸς λατρείαν τοῦ Θεοῦ αὐτῶν. Ἐν τούτοις τοῦτο οὐχὶ εὐχερῶς θὰ ἠδύνατο, ὅπως λεχθῆ καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ Γ 2, ἐν ᾧ τελευτήσαντος ἤδη τοῦ Ἰωσήφ ἐβασίλευε τῶν Αἰγυπτίων ὁ Παλμανώθης, ὅστις μετὰ σκληρότητος ἐφέρετο ἐναντι τῶν Ἰουδαίων· τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐν Κεσσάν καὶ Ἡλιουπόλει ἰδρυθέντα ἱερά θὰ ἀνῆκον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς αἰγυπτιακὰς θεότητας ἀνεγεροθέντα διὰ χειρῶν τῶν δούλων καὶ δεινῶς βασανιζομένων Ἑβραίων. Παρὰ ταῦτα ἐν σχέσει πρὸς τὴν πρώτην περίπτωσιν οὐχὶ ἀπίθανος εἶναι ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὰ ἐν Ἀθῶς καὶ Ἡλιουπόλει ἰδρυθέντα ἱερά κατεσκευάσθησαν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων κατ' ἐντολὴν καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰωσήφ πρὸς λατρείαν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων. Ἀναντιρροῦτως τοιαύτη τις τοῦ πράγματος ἐρμηγεία γεννᾷ ἔκκληξιν καὶ ἰσχυρῶς ξενίζει ἡμᾶς ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος, ὅτι Ἰουδαῖος εἶναι ὁ συγγραφεὺς καὶ κατ' ἀκολουθίαν κατ' οὐδένα τρόπον οὗτος θὰ ἠδύνατο, ὅπως βαρύνῃ τοὺς προγόνους αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀνιέρου τούτου ἔργου τῆς κατασκευῆς καὶ ἰδρύσεως ἔθνικῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν ναῶν καὶ ἱερῶν ἐν γένει. Ἐν τούτοις τὸ πρᾶγμα οὐχὶ κατὰ πάντα οὕτως ἔχει. Πανταχόθεν ἐλέγετο, ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι κατεφρόνουν τῶν ἔθνικῶν ἰρησκειῶν διδάσκοντες ἢ νομοθετοῦντες καὶ ἐπιτάσσοντες, ὅπως μηδεὶς προσκυνῆ θεοὺς ἢ ἀπέχεται τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ὡς ἱερῶν θεωρουμένων ζώων, ἀλλ' ὅπως πάντες κατὰ πᾶσαν εὐκαιρίαν ἀνατρέπωσι καὶ καταστρέφωσι ναοὺς τε καὶ βωμοὺς τῶν θεῶν, θύωσι δὲ καὶ καταναλίσκωσι τὰ ἱερά τῶν Αἰγυπτίων ζῶα². Πρὸς ἀπόκρουσιν μομφῶν τοιαύ-

¹ Dominus Seguietus a Sancto - Brissone, ἔ.ἀ. XXI (1857) 1575.

² Πρβλ. σχετικῶς Ἰωσ. Ιουδ. ἀρχαιολ. III 7, 7 (= § 179 κέξ. = I [1887] 194 κέξ. Niese)· περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 26 (= § 238 κέξ. = V [1889] 41 κέξ. Niese = FHG II [1848] 579b κέξ.)· I 28 (= § 261 κέξ. =

της τινὸς ὕφης παρέχει ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος εἰδήσεις ἱστορικοῦ δῆθεν χαρακτῆρος, καθ' ὅς ἐπιφανεῖς προσωπικότητες τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ κατέστησαν ποτε ἰδρυταὶ καὶ αὐτῆς ταύτης ἔτι τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων, ὡς ἐνταῦθα μὲν ὁ Ἰωσήφ, κατωτέρω δέ, ὡς ὀψόμεθα, ὁ Μωυσῆς. Διὰ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ ἐπεδίωκεν ὁ Ἀρτάπανος οὐ μόνον τὴν διακόσμησιν καὶ τὴν ἐξύψωσιν τοῦ μεγαλείου τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἔτι ἄπωσιν, τὴν ἀνατροπὴν καὶ κατάλυσιν ἀδίκων ἐπιθέσεων κατὰ τοῦ λαοῦ τούτου· πάντα ταῦτα ἐπεδίωκεν οὗτος διὰ πλαστῶν καὶ ψευδῶν λόγων εὐμηχάνων καὶ πρωτοτύπων ἐμπνεύσεων, δι' αὐθαιρέτων καὶ ἀβασίμων λογοτεχνικῶν συνθέσεων, διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἐν γένει σειραῶς ἀναληθῶν εἰκόνων, δι' ὧν καὶ μόνον ἦτο δυνατὴ ἡ ἀποτελεσματικὴ καταπολέμησις ἀναληθῶν πάλιν καὶ κακοβούλων μομφῶν.

Τὰ περὶ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη τῆς εὐθηνίας συγκεντρώσεως ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ ἐν τοῖς σιτοβολῶσι τῶν παντοειδῶν βρωμάτων καὶ τοῦ σίτου πρὸς κτῆσιν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων κατὰ τὰ ἐπελευσόμενα ἑπτὰ ἔτη τοῦ λιμοῦ ἐκτίθενται διὰ πολλῶν ἐν τῇ « Γενέσει »¹, οὗ ἕνεκα λίαν συντόμως περιγράφει ἡμῖν ταῦτα ὁ Ἀρτάπανος. Συντόμως πῶς ἐκτίθενται ταῦτα καὶ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος² καὶ τοῦ Ἰωσήπου³.

Πολλὰ σημεῖα τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀρταπάνου μαρτυροῦσιν, ὅτι οὗτος κατὰ τὴν συγκρότησιν ταύτης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν πηγὰς οὐ μικρὸν πολλακίς διαφερούσας ἀλλήλων. Τοῦτο σαφῶς τεκμαιρεταί τις ἐκ τοῦ γεγονότος φερ' εἰπεῖν, ὅτι περὶ τοῦ Ἰωσήφ γίνεται λόγος ἐν Β 2 μὲν ὡς περὶ « διοικητοῦ », ἐν Β 4 δέ, ἔνθα λήγει ἡ ἱστορία τοῦ βίου τοῦ πατριάρχου τούτου, ὡς περὶ « κρατοῦντος » καὶ « δεσπότης », τῆς Αἰγύπτου. Ἐν Β 4 τὰ ἐν Ἀθῶς καὶ Ἡλιουπόλει ἱερὰ κατασκευάζονται πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσήφ, ἐν φ' ἐν Γ 2 κατασκευάζονται πάντα ταῦτα μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ἐν τέλει παρατηρητέον ἐν Β 4, ὅτι, ἐν φ' πρότερον τελευτᾷ ὁ Ἰωσήφ καὶ θὰ ἔδει οὕτως, ὅπως λήξῃ ἡ ἔκθεσις περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐμφανίζεται οὗτος εὐθὺς μετὰ ταῦτα κρατῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ συνάγων ἐν ἀποθήκῃς τὸν ἄπλετον σίτον τῶν ἑπτὰ ἔτων τῆς εὐθηνίας καὶ τῆς εὐφορίας.

αὐτ. p. 45 κέξ.)· I 34 (= § 309 κέξ. = αὐτ. p. 51 κέξ.)· Tac. hist. V 5, 4 : Aegyptii pleraque animalia effigiesque compositas venerantur, Judaei mente sola unumque numen intellegunt : profanos, qui deum imagines mortalibus materiis in species hominum effingant ; summum illud et aeternum neque imitabile neque interituum. igitur nulla simulacra urbibus suis nedum templis sistunt ; non regibus haec adulatio non caesaribus honor.

¹ Γένεσ. 41, 46 κέξ.

² Φιλ. περὶ Ἰωσήφ 27 (= § 158 = IV [1902] 94 κέξ. Cohn).

³ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 6, 1 (= § 93 = I [1887] 101, 20 κέξ. Niese).

Γ. Ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος: Μωυσῆς.

§ 1 κέξ.

Περὶ τῶν παραγράφων 1 καὶ 2 τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος ἐγένετο ἡδη λόγος ἀνωτέρω ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν παράγραφον 3 τοῦ δευτέρου ἀποσπάσματος.

§ 3.

‘Ο βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου Παλμανώθης ἐγέννησε θαγατέρα Μέρριιν καλουμένην, ἣν ἔδωκεν ὡς σύζυγον Χενεφορῆ τινι, ὅστις ἐβασίλευε τῶν ὑπὲρ Μέμφριν τόπων· πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐβασίλευον τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Μέρρις αὕτη στεῖρα οὔσα ὑπεβάλετο τὸ παιδίον Ἰουδαίου τινὸς καὶ ὠνόμασε τοῦτο « Μώυσον »· ἀνδρωθεὶς ὁ « Μώυσος » προσηγορεύθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων « Μουσαῖος »¹.

Ἡ θυγάτηρ τοῦ Παλμανώθου Μέρρις καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου²

¹ Ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωυσέως πρβλ. Ἐξόδ. 1 κέξ. — Φιλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I κέξ. (= § 1 κέξ. = IV [1902] 119 κέξ. Cohn) Ἰωσ. Ιουδ. ἀρχαιολ. II 9 κέξ. (= § 201 κέξ. = I [1887] 124 κέξ. Niese) W. Fr. H u f n a g e l, Moseh, wie er sich selbst zeichnet in seinen fünf Büchern Geschichte. Frankfurt a.M. 1822· E. W. H e n g s t e n b e r g, Die Bücher Mose's und Ägypten nebst einer Beilage: Manetho und die Hyksos. Berlin 1841· Aug. L. S i e g e l, Moses mit besonderer Beziehung auf seinen Aufenthalt in Ägypten. Berlin 1856· Fr. J. L a u t h, Moses der Ebräer nach zwei ägyptischen Papyrus-Urkunden in hieratischer Schriftart, zum ersten Male dargestellt. München 1868· K. S c h ö b e l, Le Moise historique et la rédaction mosaïque du Pentateuque. Paris 1875· G. H o b e r g, Moses und der Pentateuch. Freiburg. i. Br. 1905 (= Biblische Studien. X 4)· M. B r a n n, Geschichte der Juden und ihrer Literatur. I: Von Auszug aus Ägypten bis zum Abschluss des Talmud. Breslau 1910³, σ. 1 κέξ. — G. B e e r, Mose und sein Werk. Zürich 1912· D. V ö l t e r, Die Patriarchen Israels und die ägyptische Mythologie. Leiden 1912· H. G r e s s m a n n, Mose und seine Zeit. Ein Kommentar zu den Mose-Sagen. Göttingen 1913 (= Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments. N.F. 1)· D. V ö l t e r, Jahwe und Mose. Leiden 1914· P. V o l z, Mose und sein Werk. Tübingen 1932²· L. G o l d i n g, In the steps of Moses the Lawgiver. London 1937· Α. Ἰ. Φιλιππίδου, Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ. I: Ἡ πηγὴ: Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὑπὸ τὸ φῶς τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς συγχρόνου θεολογικῆς κινήσεως. Ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 419 κέξ. — M. B u b e r, Moses. Zürich 1948· E. B o c k, Moses und sein Zeitalter. Stuttgart 1952 (= Beiträge zur Geistesgeschichte der Menschheit. I 2)· E. A u e r b a c h, Moses. Amsterdam 1953· H. C a z e l l e s [κ.ἄ.], Moïse: L'homme de l'alliance. Paris 1955· Β. Μ. Βέλλα, Θρησκευτικὴ καὶ προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. I: Οἱ Πατριάρχαι - Μωυσῆς - Σαμουὴλ καὶ Σαούλ... Ἀθήναι 1957², σ. 51 κέξ.

² Ἰωσ. Ιουδ. ἀρχαιολ. II 9, 5 κέξ. (= § 224 κέξ. = I [1887] 129 κέξ. Niese).

« Θέρμουθις ». Τὸ αὐτὸ ὄνομα φέρει αὕτη καὶ παρὰ Συγκέλλω¹. Παρὰ τούτῳ² καλεῖται αὕτη ἐπὶ πλέον καὶ « Φαρία » λαβοῦσα προφανῶς τὸ ὄνομα ἐκ τῆς νήσου Φάρου. Παρὰ Συγκέλλω³ ἀναγιγνώσκουμεν ὁμοίως, ὅτι ἡ θυγάτηρ τοῦ Ἰνάχου Ἰῶ εἰς Αἴγυπτον ἐλθοῦσα « Ἴσις » ὠνομάσθη, ἣν οἱ Αἰγύπτιοι ἔσεβον « Ἴσιν Φαρίαν » καλοῦντες, διότι αὕτη εἰς τὴν νήσον Φάρον τὸ πρῶτον ἀφίκετο⁴. Οὕτως ἄγεται ἡ Μέρις εἰς σχέσιν τινα μετὰ τῆς Ἴσιδος, περὶ ἧς ἐκτενὴς κατωτέρω γενήσεται λόγος⁵.

Περὶ τοῦ Χενεφρῆ ὡς βασιλέως τῆς Αἰγύπτου ἀνήκοντος εἰς τὴν 2^{αν} δυναστείαν ἐγένετο ἤδη σύντομος λόγος ἀνωτέρω⁶. Ἐν πάσῃ περιπτώσει σημειωτέον, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκτιθήσιν ἡμῖν τὰ πράγματα μετὰ πολὺ ὀλίγης ἱστορικῆς καθαρότητος καὶ ἀκριβείας. Τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως τούτου, παρ' ᾧ κατ' Ἀρτάπανον ἀνετράφη ὁ Μωυσῆς, ὠθεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος θέλει, ὅπως τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκτιθέμενα γεγονότα μεταθέσῃ εἰς τὴν 18^{ην} δυναστείαν. Κατὰ τινες ὑπὸ τὸν 12^{ον} βασιλεῖα τῆς δυναστείας ταύτης Χενεφρῆν καλούμενον συνετελέσθη ἡ ἔξοδος τῶν Ἑβραίων ἐξ Αἰγύπτου⁷. Κατὰ τινὰ ὑπόθεσιν τοῦ Lepsius⁸ εἶναι ὁ Χενεφρῆς ὁ αὐτὸς μετὰ τοῦ Μενόφρεως, ὅτε ὁ Ἀρτάπανος ὠθεῖ τοὺς χρόνους τοῦ Μωυσέως εἰς τὴν 19^{ην} δυναστείαν⁹. Ἐν τούτοις παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι οὔτε βασιλεῖ τι τῆς 18^{ης} δυναστείας οὔτε βασιλεῖ τι τῆς 19^{ης} δυναστείας ἀρμόζει τὸ ὄνομα τοῦ μετὰ τοῦ Χενεφρῆ συγχρόνως βασιλεύοντος Παλμανώθου. Οὐχ' ἦττον ἐρμηνεύονται ταῦτα πάντα ἔν τι μι μέτρῳ,

¹ Σύγκ. ἐν : CSHB I (1829) 227 κέξ. Dindorfius.

² Αὐτ.

³ Αὐτ. p. 237, 6 κέξ.

⁴ Παρὰ M. Letronne, ἔ.ἀ. I (1842) 434 παρέχεται ἡμῖν ἐπιγραφή : XLV. Dédicace à Isis Pharienne. (Règne d'Antonin.), ἐν ἣ γίνεται μνεία τῆς « Ἴσιδος Φαρίης », τῆς ἐν « Φάρῳ » δηλονότι τιμωμένης « Ἴσιδος ».

⁵ Περὶ τῆς Μέρριδος πρβλ. ἐν γένει Chr. C. J. Bunsen, Ägyptens Stelle in der Weltgeschichte. Geschichtliche Untersuchung in fünf Büchern. II, Hamburg 1844, σ. 200 κέξ — H. B r u g s c h, Geographische Inschriften I (1958) 237· G. Parthey, ἔ.ἀ. σ. 55 ἐν λ. : Merri· H. Ewald, ἔ.ἀ. II (1865³) 127, σημ. 3· Fr. J. Lauth, ἔ.ἀ. σ. 66· W. Pape-G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 1 (1863 - 1870³) 497b ἐν λ. : « Θέρμουθις »· III 2 (1875³) 904a ἐν λ. : « Μέρις ». Ὁ Κεδρηνὸς ἐν : CSHB I (1838) 75, 11 κέξ. Bekkerus = PG CXXI (1864) 104d μετεποίησε τὸ ὄνομα : « Μέρις » - « Θέρμουθις » εἰς « Μούθιδις ». Πρβλ. Σύγκ. ἐν : CSHB I (1829) 144, 14 Dindorfius. Παρὰ Κεδρηνῷ, ἔ.ἀ. καλεῖται ἔτι ἡ Μέρις καὶ « Φαρηίς ».

⁶ Πρβλ. ἔτι R. Lepsius, ἔ.ἀ. I (1849) 359, σημ. 2· W. Pape-G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 2 (1863 - 1870³) 1680a ἐν λ. : « Χενεφρῆς ».

⁷ Πρβλ. σχετικῶς Σύγκ. ἐν : CSHB I (1829) 115 κέξ. Dindorfius.

⁸ R. Lepsius, ἔ.ἀ. I (1849) 359.

⁹ Πρβλ. σχετικῶς Σύγκ. ἐν : CSHB I (1829) 134 κέξ. Dindorfius.

ὅταν τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν, πόσον ἐκτενῶς διίστανται ἀλλήλων αἱ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἔξοδου τῶν Ἑβραίων ἐξ Αἰγύπτου ἀναφερόμεναι εἰδήσεις παλαιότερων τε καὶ νεωτέρων ἐρευνητῶν¹. Ἐν μείζονι τινι βαθμῷ ἐμφανίζεται ἡμῖν ἡ ἱστορικὴ αὐτῆ ἀβεβαιότης καὶ σύγχυσις παρ' Ἀρταπάνῳ κυρίως. Πᾶσα σειρά τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ μαρτυρεῖ ἐναργῶς ἔλλειψιν μὲν ἱστορικοῦ λογισμοῦ, ἔφρουν δὲ καὶ σπουδὴν πρὸς καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἔξαρσιν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν πλεονεκτημάτων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἐν τούτοις μὴ λαμβανομένων ἐν τινι στιγμῇ πρὸ ὀφθαλμῶν τῶν ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς ἀκριβείας ἔλλείψων τούτων τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀρταπάνου ὀφείλει τις, ὅπως ἀναγνωρίσῃ παρὰ τῷ Ἰουδαίῳ τούτῳ λογίῳ εὐρείαν γνῶσιν τῶν αἰγυπτιακῶν πραγμάτων ἐν γένει, ἥτις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀσυνήθης ἦτο παρὰ τοῖς ὁμοεθνήσιν αὐτοῦ. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἀναφερόμενα ὀνόματα εἶναι προϊόντα ἐσκεμμένης καὶ εὐτέχνου παραφθορᾶς γνησίων αἰγυπτιακῶν ὀνομάτων. Τὸ ὄνομα « Παμηνώθης » φερ' εἰπεῖν ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὰ γνησίως αἰγυπτιακὰ ὀνόματα: « Παμηνώθης », « Παμώνθης » κ.ο.ύ.κ.²

Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀρταπάνου, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς γεννήσεως τοῦ Μωυσέως πολλοὶ ἐβασίλευον τῆς Αἰγύπτου, ἦν ἄνευ ἀποχρῶντός τινος λόγου παρέχει ἡμῖν ἐνταῦθα ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος, ἀρμόζει κυρίως τῇ ἐποχῇ τῶν Ὑκσῶς.

Τὰ τῆς γεννήσεως τοῦ Μωυσέως ἐκτίθενται διὰ πολλῶν ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »³, οὗ ἔνεκα συντομώτατα ποιεῖται μνεῖαν τούτων ὁ Ἀρτάπανος. Ἐκτενὴς εἶναι καὶ ἡ οἰκεία διήγησις τοῦ Φίλωνος⁴ καὶ τοῦ Ἰωσήπου⁵. Σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι, ἐν ᾧ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » περὶ υἰοθεσίας κυρίως τοῦ Μωυσέως ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ Φαραῶ γίνεται λόγος, ἦν πληροφορίαν καὶ ὁ Ἰωσήπος ὁμοίως παρέχει ἡμῖν⁶ ἀντλῶν ταύτην ἐκ τῆς « Ἐξόδου », ὁμολεῖ κυρίως ὁ Ἀρτάπανος περὶ διαδικασίας τινὸς « ὑποβολῆς » τοῦ βρέφους, ἦν ὁ Φίλων ἐντεῦθεν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀναλαβὼν διὰ πολλῶν λῖαν ἐναργῶς περιγράφει ἡμῖν⁷: « τελειότερον δὲ τῆς ἡλικίας ἰδοῦσα (sc. ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως τὸ βρέφος) καὶ τῆς ὄψεως ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον σπάσασα εὐνοίας υἷον ποιεῖται τὰ περὶ τὸν ὄγκον τῆς γαστρὸς τεχνάσασα πρότερον, ἵνα γνή-

¹ Πρβλ. W. Kellner, ἔ.δ. p. 5.

² Πρβλ. G. Parthey, ἔ.δ. σ. 72 ἐν λ.: Pamonthes· W. Pape - G. E. Benseler, ἔ.δ. III 2 (1863 - 1870³) 1115a ἐν λ.: « Παμηνώθης »· 1117b ἐν λ.: « Παμώνθης ».

³ Ἐξοδ. 2, 1 κέξ.

⁴ Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 2 (= § 5 = IV [1902] 120 κέξ. Cohn).

⁵ Ἰώσ. II 9, 3 κέξ. (= § 210 κέξ. = I [1887] 130 κέξ. Niese).

⁶ Ἰώσ. II 9, 7 (= § 232 = I [1887] 131 κέξ. Niese).

⁷ Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. 15 (= § 19 = IV [1902] 124, 3 κέξ. Cohn.).

σιος, ἀλλὰ μὴ ὑποβολιμαίος, νομισθῆ ἅπαντα δ' ἐξευμαρίζει Θεός, ἃ ἂν ἐθελήσῃ καὶ τὰ δυσκατόρθωτα». Ἐν τούτοις ὁμολογητέον, ὅτι, ὅσα παρ' Ἰωσήφω ἀναγινώσκωμεν¹, καθ' ἃ τῶν ἱερογραμματέων τις, οὔτινες δεῖνοι ἦσαν περὶ τὴν πρόρρησιν τῆς ἀληθείας τῶν μελλόντων, ὅπως συμβῶσιν, ἡγγελε τῷ βασιλεῖ, ὅτι τεθῆσεται τις κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν τοῖς Ἰσραηλίταις, ὅστις θὰ ταπεινώσῃ μὲν τὴν ἡγεμονίαν τῶν Αἰγυπτίων, θὰ ἀυξήσῃ δὲ τοὺς Ἰσραηλίτας ἀνατραφεῖς καὶ πάντας θὰ ὑπερβάλῃ ἐν ἀρετῇ καὶ δόξαν θὰ ἀποκτήσῃ ἀείμνηστον, ἀποτελοῦσι φαντασιώδη τινὰ καὶ μυθιστορηματικὴν σύνθεσιν ἀρταπανείου χαρακτήρος².

Τὸ ὄνομα « Μωουσῆς », δι' οὗ ἡ θυγάτηρ τοῦ Φαραῶ ἐκάλεσε τὸ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Νείλου ἀνευρεθὲν ὑπ' αὐτῆς βρέφος Ἰουδαίων γονέων, ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκ τῶν ὑδάτων ἀναιρέσεως αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον τὸ ὕδωρ « μῶν » ὀνομάζουσιν οἱ Αἰγύπτιοι³.

Τὸ τελευταῖον ἐδάφιον τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου ἔχει ἐν τῷ κειμένῳ ὡδε: « ὑπὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων αὐτὸν (sc. τὸν Μώυσον) ἀνδρωθέντα Μουσαῖον προσαγορευθῆναι (sc. Ἀρτάπανός φησιν) ». Τὴν μετοχὴν τοῦ κειμένου: « ἀνδρωθέντα » παραδίδουσιν ἡμῖν πάντα τὰ χειρόγραφα, ἀνέλαβον δὲ ταύτην εἰς τὸ κείμενον αὐτῶν πάντες οἱ ἐκδόται τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » τοῦ Εὐσεβίου καὶ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀρταπάνου πλὴν τοῦ Freudenthal, ὅστις ἔθεσε ταύτην μεταξὺ ἀγκυλῶν, signi suspicionis. Μετὰ τὴν ἀντωνυμίαν: « αὐτὸν » οὐδὲν κατὰ Freudenthal⁴ νόημα ἔχει ἡ μετοχή: « ἀνδρωθέντα ». Ὁ λόγιος οὗτος δέχεται, ὅτι ἡ μετοχὴ αὕτη ἀνελήφθη ἐνταῦθα κατὰ τινὰ περιττὴν ἐπανάληψιν ἐκ τῆς ἀκολουθούσης παραγράφου: « ἀνδρωθέντα δ' αὐτὸν πολλὰ τοῖς ἀνθρώποις εὐχρηστα παραδοῦναι (sc. Ἀρτάπανός φησιν) ». Τοιαῦταί τινες μεταθέσεις καὶ ἐπαναλήψεις λέξεων οὐχὶ σπανίως συμβαίνουσι παρ' Ἀρταπάνῳ. Ἐν τούτοις ἀξία ἰδιαιτέρας ἐρεύνης εἶναι ἐνταῦθα οὐχὶ τοῦτο, ἀλλ' ἡ πληροφορία πολλῶ μᾶλλον τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' ἣν ὁ « Μώυσος » ἀνδρωθεὶς « Μουσαῖος » ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων προσαγορεύθη⁵. Ἡ πληροφορία αὕτη διατελεῖ ἐν στενῇ σχέσει μετὰ

¹ Ἰώσ. II 9, 2 (= § 205 = I [1887] 125, 6 κέξ. Niese).

² Ἐν τῷ, ὡς βλέπομεν ἐνταῦθα, τέκνον Ἰουδαίων γονέων κατ' Ἀρτάπανον εἶναι ὁ Μωουσῆς, ὃν ὑπεβάλετο κυρίως, οὐχὶ δὲ ἀπλῶς υἱοθέτησεν, ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως, εἶναι οὗτος κατὰ Μανέθωνα παρ' Ἰώσ. περὶ τῆς ἀρχαιότη. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) I 26 (= § 250 = V [1889] 43, 19 κέξ. Niese = FHG II [1848] 580b κέξ.) ἱερεύς τις τὸ γένος Ἡλιοπολίτης.

³ Πρβλ. W. Pape - G. E. Benseler, ἔ.ἀ. III 2 (1863 - 1870³) 969b ἐν λ.: « Μωουσῆς » W. Schürer, ἔ.ἀ. III (1909⁴) 478, σημ. 23. A. Schlatter⁵, ἔ.ἀ. σ. 143.

⁴ J. Freudenthal, ἔ.ἀ. II (1875) 217.

⁵ Περὶ τοῦ « Μουσαίου » πρβλ. προχείρως O. Höfer, ἄρθρον Musaios (Μουσαῖος) (1) ἐν: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mytho-

τῆς ἀρχῆς τῆς εὐθὺς ἀμέσως ἀκολουθούσης παραγράφου, καθ' ἣν ὁ « Μώσους » ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ Ὁρφέως¹.

Μικρά τις τῶν ὀνομάτων ὁμοιότης ἤρκεσε πρὸς μεταβολὴν τοῦ « Μώσου » εἰς τὸν περιφημον μυθικὸν ἀοιδὸν « Μουσαῖον ». Τοῦτο οὐδαμῶς ἴσως ἀποτελεῖ ἀπλοῦν τινα μόνον τοῦ ὀνόματος ἐξελληνισμόν, ἀλλ' ἐσκεμμένον τινὰ πολλῷ μᾶλλον ταῦτισμὸν σπουδαίων τινῶν καὶ ἐπιφανῶν ἐν τῇ μυθολογίᾳ ἢ τῇ ἱστορίᾳ προσώπων, ὧς τοῦτο βεβαιοῖ καὶ ἡ ἀναγραφεῖσα ἡδὴ τοῦ λόγου συνέχεια. Ὁ « Μώσους » ἢ « Μουσαῖος » οὗτος ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ Ὁρφέως. Ἡ συνήθης ἡμῖν σχέσις ἐκείνη τῶν πραγμάτων, καθ' ἣν ὁ Ὁρφεὺς ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ Μουσαίου, ἀντιστρέφεται ἐνταῦθα μετὰ πολλῆς αὐθαιρεσίας καὶ τόλμης² ἐπὶ τῷ μόνῳ σκοπῷ, ὅπως ὁ Ἰουδαῖος Μουσῆς κυρίως περιβληθῆ διὰ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἐνδόξου ἰδρυτοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ μυστικισμοῦ³. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐπεσημῆνατό ποτε καὶ ὁ Ἀριστόβουλος, ὧς γνωστόν, τὸν Πυθαγόραν καὶ τὸν Πλάτωνα ὧς μαθητὰς τῶν Ἰουδαίων· ὁ Νουμήγιος⁴ ἐχαρακτήρισε μάλιστα τὸν Πλάτωνα ὧς « Μωυσεῖα ἀτιμίζοντα »⁵. Ὁ ἐπὶ περιοχῶν πνευματικῆς τινοσ δράσεως

logie II 2 (1894 - 1897) 3235 κέξ. — O. Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. I. II. München 1906 (= Handbuch der klassischen Altertums - Wissenschaft. V 2, 1. 2) κατὰ τὸ Verzeichnis der Eigennamen, II (1906) 1824a ἐν λ. : Musaios. L. Preller, Griechische Mythologie. II : Die Heroen. (Die griechische Heldensage). 4. Aufl. erneuert von C. Robert. 1 : Landschaftliche Sagen. Berlin 1920, σ. 411 κέξ. — W. Schmid, Geschichte der griechischen Literatur. I : Die klassische Periode der griechischen Literatur vor der attischen Hegemonie. München 1929 (= Handbuch der Altertumswissenschaft. VII 1, 1), σ. 52. A. Rzach, ἄρθρον Musaios (1) ἐν : RE XVI 1 (1933) 757 κέξ.

¹ Περὶ τοῦ « Ὁρφέως » πρβλ. προχείρως O. Gruppe, ἄρθρον Orpheus (Ὁρφεὺς) ἐν : Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie III 1 (1897 - 1902) 1058 κέξ. — τοῦ αὐτοῦ, Griech. Mythol. u. Religionsgesch. I. II (1906) κατὰ τὸ Verzeichnis der Eigennamen, II (1906) 1837a ἐν λ. : Orpheus. L. Preller - C. Robert, ἔ.ἀ. II 1 (1920⁴) 398 κέξ. — W. Schmid, ἔ.ἀ. I (1929) κατὰ τὸ Alphabetisches Register, σ. 798b κέξ. ἐν λ. : Orpheus. Orpbik. K. Ziegler, ἄρθρον Orpheus ἐν : RE XVIII 1 (1939) 1200 κέξ.

² Πρβλ. Orph. fr. (1922), p. 50 κέξ : test. 165 κέξ. — p. 14 : test. 44.

³ Ἐν τῇ ᾄφ τοῦ κώδ. I τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » τοῦ Εὐσεβίου ἀναγνώσκομεν : « Ὁρφέως διδάσκαλος ὁ Μωυσῆς. καὶ ὄρα, οἷα περὶ τούτου διεξιέσιν ».

⁴ Πρβλ. W. v. Christ - W. Schmid - O. Stählin, ἔ.ἀ. II 2 (1924⁶) 841. Ὁ πυθαγόρειος οὗτος ἢ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος ἠκμασε περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰ. Πρβλ. R. Beutler, ἄρθρον Numenios (9) ἐν : RE Suppl. VII (1940) 664 κέξ. — Ἐν ταῖς οἰκειαῖς αὐτοῦ διηγήσεσιν ἔχει κατὰ J. Freudenthal ἔ.ἀ. II (1875) 173 ὁ Νουμήγιος πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Ἀρτάπανον.

⁵ Νουμήν. παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. I 22, 150, 4 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 93, 10 κέξ. Stäh-

καὶ δημιουργίας ἐμφανιζόμενος ἡμῖν παρόλογος οὗτος καὶ μωρὸς « σωβιτισμὸς » σφετερίζεται πλεονεκτήματα καὶ ἀρετὰς Ἑλλήνων κυρίως ἐπὶ τῷ εὐσεβεῖ σκοπῷ, ὅπως καταστήσῃ ἐν γένει τὸν Ἰουδαϊσμὸν ἄξιον καὶ δόκιμον πρὸς διεθνή τινα δρᾶσιν καὶ κυκλοφορίαν. Σαφῆς καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ἔφεσις ἐκείνη καὶ σπουδὴ τῶν Ἰουδαίων συγγραφέων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, μάλιστα δὲ τοῦ Ἀρταπάνου, πρὸς ἀπόκρουσιν καὶ πλήρη ἀνατροπὴν καὶ κατάλυσιν τῆς πανταχόθεν ἐπιρριπτομένης μομφῆς, ὅτι ὁ λαὸς αὐτῶν οὐδένα ἔξοχον ἄνδρα ἀνέδειξεν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πνευματικῆς δρᾶσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Καθ' ἃ ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Ἰωσήφ ἐν τοῖς ἀνωτέρω, οὗτω καὶ ὁ Μωυσῆς νῦν ἐμφανίζεται ἡμῖν ὡς ἀνὴρ ἐκτάκτως σοφός. Ἐν συνεχείᾳ καὶ προοδευτικῶς ἀναδειχθήσεται ὁ πατριάρχης οὗτος τῶν Ἰουδαίων ἐν τῷ ἐν λόγῳ ἀποσπάσματι τοῦ Ἀρταπάνου ὡς φορεὺς ὑψηλοῦ τινος ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ἀξιοθαυμάστου πολιτισμοῦ.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἀρταπάνου, ὅτι ὁ Μωυσῆς ὡς « Μουσαῖος » ἦτο διδάσκαλος τοῦ Ὁρφέως καὶ ἰδρυτῆς οὕτω τοῦ ἑλληνικοῦ μυστικισμοῦ παρατηρεῖ ὁ Reitzenstein¹, ὅτι αὕτη οὐδαμῶς ἀποτελεῖ καινοφανῆ τινα γραμματολογικὴν ἐφεύρεσιν τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου, ἀλλὰ περαιτέρω παράδοσιν πολλῶν μᾶλλον ὁμοίων τινῶν προγενεστέρων ἱστορικῶν περιλαμβανομένων ἐν τῷ κύκλῳ συγκρητιστικῶν κειμένων, ἅτινα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μωυσέως διεσώθησαν ἡμῖν ἐν τοῖς μεταγενεστέροις κυρίως παπύροις μαγείας. Ἄλλως τε πολλαχοῦ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἐκτενῆς γίνεται λόγος περὶ συγνῶν φοιτήσεων τῶν Ἑλλήνων εἰς Αἴγυπτον ἐπὶ τῷ σκοπῷ σπουδῆς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας ἐν γένει τῆς χώρας ταύτης, ὅπερ οὐχὶ ἄγνωστον θὰ ἦτο τῷ Ἀρταπάνῳ. Ὁ Διόδωρος πολλὰ σχετικῶς λέγει ἡμῖν² ἀντλῶν τὰς οἰκείας πληροφορίας αὐτοῦ παρὰ τοῦ Ἑκαταίου³. Πολλοί, λέγει ὁ Διόδωρος, τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐνδόξων ἐπὶ συνέσει καὶ παιδείᾳ ἀνδρῶν μετέβησαν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἰς Αἴγυπτον, ἵνα μετὰσχῶσι τῶν ἐν τῇ χώρῃ ταύτῃ ὑφισταμένων νομίμων καὶ τῆς παιδείας τοῦ λαοῦ ταύτης. Ἐν

lin). Πρὸβλ. αὐτ. I 22, 150, 1 κέξ. (= αὐτ. p. 92 κέξ.). Πλήρη ἀναγραφὴν πάντων τῶν εἰς τὰς φιλοδόξους καὶ ὑπερμέτρως « σωβιτιστικὰς » ταύτας τάσεις τῶν Ἰουδαίων ἀναφερομένων σχετικῶν χωρίων παρέχει ἡμῖν ὁ Th. H o p f n e r, *Orient u. griech. Philosophie*, σ 5, σημ. 3· 8, σημ. 1.

¹ R. Reitzenstein, *Das iranische Erlösungsmysterium. Religionsgeschichtliche Untersuchungen*. Bonn a. Rh. 1921, σ. 102.

² Διόδ. I 96 κέξ.

³ Ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι ὁ Διόδωρος κυρίαν αὐτοῦ πηγὴν εἶχε τὸν Ἑκαταῖον. Ὁ C. M ü l l e r u s ἐν: FHG II (1848) 391b γράφει σχετικῶς τάδε: *Alia complura Diodorum in Aegyptiorum historia ex Hecataeo sumsisse, immo hunc prae ceteris sibi ducem selegisse proclivis est suspicio*. Πρὸβλ. E. S c h w a r t z, *Hekataios von Teos* ἐν: *Rhein. Mus. N.F.* 40 (1885) 223 κέξ.

ᾧκει τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις ἀναγραφῶν ἱστοροῦν οἱ ἱερεῖς τῶν Αἴγυπτίων, ὅτι μετέβησαν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἰς αὐτοὺς ὁ Ὅρφεὺς καὶ ὁ Μουσαῖος καὶ ὁ Μελάμπους καὶ ὁ Δαίδαλος, πρὸς τούτους δὲ Ὅμηρος ὁ ποιητὴς καὶ Λυκοῦργος ὁ Σπαρτιάτης, Σόλων ὁ Ἀθηναῖος καὶ Πλάτων ὁ φιλόσοφος, Πυθαγόρας ὁ Σάμιος καὶ ὁ μαθηματικὸς Εὐδόξος, Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης καὶ Οἰνοπίδης ὁ Χῖος. Σημεῖα τῆς ἀφίξεως εἰς Αἴγυπτον πάντων τῶν ἐπιφανῶν τούτων ἀνδρῶν ἐδείκνυον οἱ ἱερεῖς τῶν Αἴγυπτίων ἄλλων μὲν εἰκόνας, ἄλλων δὲ ὁμωνύμους προσηγορίας τόπων ἢ κατασκευασμάτων. Διὰ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ παρ' ἑαυτοῖς ὑφιστάμενα πάντων ἐκείνων, ἄπερ ἕκαστος τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐπετέλεσεν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς παιδείας αὐτοῦ, ἔφερον οἱ ἱερεῖς τῶν Αἴγυπτίων ἀποδείξεις, ὅτι πάντα ταῦτα, δι' ὧν ἐθανμάσθησαν παρὰ τοῖς Ἑλλησι, μετήνεγκον εἰς αὐτοὺς οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐξ Αἰγύπτου. Τὰ πλείστα τῶν μυστικῶν τελετῶν καὶ τὰ περὶ τὴν ἑαυτοῦ πλάνην ὀργιαζόμενα καὶ τὴν μυθοποιίαν τῶν ἐν Ἄδου συμβάντων ἐξ Αἰγύπτου μετήνεγκεν ὁ Ὅρφεὺς εἰς Ἑλλάδα. Ἡ τοῦ Ὀσίριδος τελετὴ ἢ αὐτὴ ἦτο τῇ τοῦ Διονύσου, καθ' ἣν ἄρα καὶ ἡ τῆς Ἰσιδος τελετὴ ὁμοιοτάτη ἦτο τῇ τῆς Λήμητρος τῶν ὀνομάτων μόνων ἐναλλασσομένων. Τὰς τῶν ἀσεβῶν τιμωρίας ἐν Ἄδου καὶ τοὺς λειμῶνας τῶν εὐσεβῶν καὶ τὰς ἐν τῇ φαντασίᾳ πολλῶν ἀναπλασσομένας εἰκόνας ἐκείνας τῶν εἰδώλων καὶ τῶν σκιῶν ἐξ Αἰγύπτου παρεισηγάγεν ὁ Ὅρφεὺς εἰς Ἑλλάδα μιμησάμενος τὰ κατὰ τὴν χώραν αὐτὴν γινόμενα κατὰ τὰς ταφάς. Κατὰ τὸ παλαιὸν νόμιμον ἀναγωγῶν ὁ ψυχοπομπὸς Ἐρμῆς τὸ τοῦ Ἄπιδος σῶμα μέχρι τινὸς παρέδιδεν αὐτὸ ἄλλῳ τινὶ περιβεβλημένῳ τὸ προσωπεῖον τοῦ Κερβέρου. Ταῦτα ἀκριβῶς, ἅτινά ποτε μετήνεγκεν ὁ Ὅρφεὺς εἰς Ἑλλάδα, νοεῖ ὁ Ὅμηρος ἐν τοῖς ἔπεσιν αὐτοῦ¹. Καὶ πάντα τὰ ἄλλα, ὅσα ἐμυθολογοῦντο παρὰ τοῖς Ἑλλησι, συνεφώνουν κατὰ τοὺς ἱερεῖς τῶν Αἴγυπτίων τοῖς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἔτι συμβαίνουσι κατ' Αἴγυπτον². Ὁ Ἐκαταῖος πολλὰ διηγεῖται περὶ τῆς σοφίας

¹ Ὅμ. Ὅδ. ω 1 κέξ. — 11 κέξ. — Παρ' Ἰσοκρ. λόγ. ΧΙ. Βουσ. 28 κέξ., p. 227 ἀναγινώσκωμεν περὶ Πυθαγόρου τοῦ Σαμίου, ὅτι οὗτος ἀφικόμενος εἰς Αἴγυπτον καὶ μαθητῆς τῶν κατοίκων αὐτῆς γενόμενος τὴν τε ἄλλην φιλοσοφίαν πρῶτος εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐκόμισε καὶ τὰ περὶ τὰς θυσίας καὶ τὰς ἀγιστείας τὰς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐπιφανέστερον τῶν ἄλλων ἐσπούδασε νομίζων, ὅτι, εἰ καὶ μηδὲν πλεονέκτημα θὰ ἀπεκόμιζεν διὰ ταῦτα παρὰ τῶν θεῶν, θὰ εὐδοκίμησεν τοῦλάχιστον τὰ μάλιστα ἔνεκα τούτων παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Καὶ τοῦτο ὄντως συνέβη αὐτῷ· τοσοῦτον ἐξ ἐπόψεως εὐδοξίας τοὺς ἄλλους ὑπερέβαλεν, ὥστε ἅπαντες μὲν οἱ νεώτεροι νὰ ἐπιθυμῶσι νὰ εἶναι μαθηταὶ αὐτοῦ, οἱ δὲ πρεσβύτεροι ἀσμενέστερον νὰ βλέπωσι τοὺς παῖδας αὐτῶν ἐκείνῳ συγγιγνομένους ἢ τῶν οἰκείων ἐπιμελουμένους. Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἔτι τοῦ Ἰσοκράτους τοὺς προσποιουμένους, ὅτι ἦσαν μαθηταὶ ἐκείνου, σιγῶντας μᾶλλον ἐθαύμαζον ἢ τοὺς μεγίστην δόξαν ἔχοντας ἐπὶ ρητορικῇ ἱκανότητι.

² Περβλ. ἔτι Διοδ. I 11 κέξ. — I 23, 2' 69, 3 κέξ. — 77, 1 κέξ. — 79, 1 κέξ. — Πλουτ. περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσ. 10 (= p. 354e κέξ.). H. Willrich, *Judaica*, σ. 114

καὶ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ τῶν Αἰγυπτίων¹. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν πολυαριθμῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἡ ἀρχαιοτάτη καὶ εὐκλεσεστάτη ἔδρα τῆς αἰγυπτιακῆς σοφίας ἦτο ἡ Ἡλιούπολις. Διατριβὴ τις ἐν Ἡλιουπόλει ἀπετέλει κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καθῆκον παντός Ἑλληνοῦ σοφοῦ καὶ προϋπόθεσιν οὕτως εἰπεῖν ἀνωτέρας τινὸς παιδείας. Καθ' Ἐρμιππον παρὰ Διογένει τῷ Λαερτίῳ² Εὐδόξος ὁ Κνίδιος, ὁ περίφημος ἐκεῖνος ἀστρολόγος, γεωμέτρης, ἰατρός, νομοθέτης κ.ο.κ. διετέλει ἐν Αἰγύπτῳ ἐν συχνῇ ἀναστροφῇ μετὰ τοῦ Ἡλιουπολίτου Χονούφιδος. Τοῖς ἱερεῦσιν τῆς Ἡλιουπόλεως κατ' ἐξοχὴν ὄφειλον διάφοροι λαοί, μάλιστα δὲ οἱ Ἑλληνες, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐν γενεῖ αὐτῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει διορᾷ τις πανταχοῦ ἐνταῦθα σπουδὴν καὶ ἔφρσιν ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων πρὸς βεβαίωσιν τοῦ γεγονότος διῆθεν, ὅτι λίαν νεαρὸς ἦτο ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ κλάδος τις παναρχαίου πολιτισμοῦ τοῦ παρὰ τὸν Νεῖλον κατοικοῦντος λαοῦ. Ὑπὸ λογίων τῆς Ἀνατολῆς πάλιν ἐξηνέχθη ἡ περίεργος ἐκείνη γνώμη, καθ' ἣν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία οὐχὶ πρωτότυπον τῶν Ἑλλήνων δημιουργημα ἦτο, ἀλλὰ προῆλθε κυρίως ἐξ Ἀνατολῆς. Τοῦτο ἐλέγετο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκεῖνους κυρίως, καθ' οὓς διὰ τῆς διεισδύσεως τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐθεώρουν ἑαυτοὺς οἱ κάτοικοι αὐτῆς σοβαρῶς ἀπειλουμένους, ἔβλεπον

κἄξ. — Πρβλ. ἔτι ἐν συνδυασμῷ πρὸς ταῦτα J. Vogt, Herodot in Ägypten. Ein Kapitel zum griechischen Kulturbewusstsein ἐν: Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft 5: Genethliakon Wilhelm Schmid zum siebzigsten Geburtstag 1929 (1929) 95 κἄξ. — τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἡρόδοτος ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐν κεφάλαιον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως περὶ πολιτισμοῦ. Μετεφράσθη ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Κ. Ἰ. Μερεντίτου. Ἐν Ἀθήναις 1949 Ἀ. Φιλίππιδου, Πλουτάρχου περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος. Εἰσαγωγή, κριτικαὶ παρατηρήσεις. Κείμενον - Μετάφρασις - Ὑπομνηματικαὶ ἐπισημειώσεις. Ἐν Ἀθήναις 1955 (= «Βιβλιοθήκη Παπύρου» 206).

¹ Πρβλ. τὰ οἰκεία ἀποσπάσματα ἐν: FHG II (1848) 388a κἄξ.: Hecat. Abd. fr. 7 κἄξ. — Ἐν τῷ ἀποσπάσματι 7 κυρίως (= Διογ. Λαερτ. προοίμ. 10 κἄξ.) λέγεται, ὅτι κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἀρχὴ τῶν ὄντων ἦ ἡλι ἐγένετο, εἶτα δὲ διεκρίθησαν ἐξ αὐτῆς τὰ τέσσαρα στοιχεῖα καὶ ζῆα παντοῖα ἀπετελέσθησαν. Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἦσαν κατ' αὐτοὺς θεοὶ καλούμενοι ὁ μὲν Ὅσιρις, ἡ δὲ Ἰσις. Κατεσκευάζον οἱ Αἰγύπτιοι ἀγάλματα καὶ τεμένη, διότι ἠγνόουν τὴν μορφὴν τοῦ θεοῦ. Τὸν κόσμον ἐθεώρουν οὕτω γενητὸν καὶ φθαρτὸν καὶ σφαιροειδῆ. Οἱ ἀστέρες ἦσαν κατ' αὐτοὺς πῦρ διὰ τῆς κράσεως τούτων ἐγίνοντο τὰ πάντα ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ σελήνη ἐξέλειπε κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἐμπίπτουσα εἰς τὸ σκίασμα τῆς γῆς. Ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ σώματος παραμένει ἄφθαρτος καὶ μεταχωρεῖ εἰς ἄλλα σώματα. Αἱ βροχαὶ συμβαίνουσι λόγῳ τῶν συστροφῶν τοῦ ἀέρος. Ἔθεσαν δὲ οἱ Αἰγύπτιοι καὶ νόμους ὑπὲρ δικαιοσύνης, οὓς εἰς Ἐρμῆν ἀνήνεγκαν, τὰ δ' εὐχρηστα τῶν ζῴων ὡς θεοὺς ἐθεώρησαν. Ἐλεγον δὲ τέλος οἱ Αἰγύπτιοι, ὅτι αὐτοὶ γεωμετρίαν τε καὶ ἀστρολογίαν καὶ ἀριθμητικὴν ἀνεύρουν.

² Διογ. Λαερτ. VIII 8, 90.

δὲ συγχρόνως, ὅτι ὁ πανάρχαιος αὐτῶν πολιτισμὸς βαθεῖαν δροᾶσιν ἤσκει ἐπὶ τοὺς Ἑλληνας, οἵτινες μάλιστα οὐχὶ σπανίως ἐν αὐτῷ ἀνεγνώριζον τὰς ρίζας τοῦ ἰδίου αὐτῶν πολιτισμοῦ. Διογένης ὁ Λαέρτιος μάλιστα ὁμιλεῖ ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τινος περὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν βαρβάρων¹ καὶ παρέχει τὴν πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τινὰς τὸ ἔργον ταύτης ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἤρξεν. Ἐν τούτοις ρητέον σχετικῶς πρὸς δόξαν τῆς καθαρότητος τοῦ ἑλληνικοῦ λογισμοῦ, ὅτι πολλοὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς κατὰ τὸν πρῶτον π.Χ. αἰ. καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ μετ' αὐτὸν εὐστοχώτερον ἔκριναν καὶ ἠρομήνευσαν τὰ πράγματα, ἐπαινοῦντες δηλαδὴ τὸν θεωρητικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν νοῦν οὐχὶ τῶν Αἰγυπτίων ἢ ἄλλου τινὸς λαοῦ, ἀλλὰ τῶν Ἑλλήνων μόνον. Οὕτως ὁ Στράβων, ὅστις κατὰ τὰ ἔτη 24 - 20 π.Χ. ὡς συνοδὸς τοῦ Ρωμαίου ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου Γάλλου Αἰλίου διέτρεξε τὴν χώραν τοῦ Νείλου, ἱστορεῖ περὶ τῶν ἱερῶν τῶν Θηβῶν², ὅτι οὗτοι, καθ' ἃ ἐλέγετο, ἀστρονόμοι καὶ φιλόσοφοι ἦσαν, πρὸς ἀπόδειξιν τῆς φήμης ταύτης ὅμως οὐδὲν ἄλλο τεκμήριον ἐπάγεται ὁ γεωγράφος ἢ τὸ γεγονός μόνον, ὅτι οἱ ἱερεῖς οὗτοι ὑπέδειξαν ἀπλῶς τὴν χρῆσιν τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους ἀντὶ τοῦ σεληνιακοῦ, ὅπερ ὅμως ἀπετέλει ἔσοχον πόρισμα τῶν ἐμπειρικῶς μόνον, οὐχὶ δὲ θεωρητικῶς τε καὶ ἐπιστημονικῶς, ἀσκουμένων παρ' αὐτοῖς ἀστρονομικῶν σπουδῶν³. Ἀλλαχοῦ πάλιν⁴ λέγει ὁ Στράβων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἡλιουπόλει κειμένην περίφημον ἐκείνην σχολὴν ἱερῶν, ἣτις πολυτρόπως ἐξυμνήθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὅτι αὕτη κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους κατοικία ὄντως ἐγένετο τῶν ἱερῶν, ἀνδρῶν φιλοσόφων καὶ περὶ τὴν ἀστρονομίαν ἀσχολουμένων, ὅμως τὸ σύστημα τούτων καὶ αἱ οἰκείαι ἐπιστημονικαὶ ἀσκήσεις ἐξέλιπον πλέον ἐντελῶς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Ἐν τοῖς μεγάλοις οἰκοδομημασι τῆς σχολῆς ταύτης, ἐν οἷς διέτριβόν ποτε πολυπληθεῖς ἱερεῖς, οὐδεὶς πλέον ἐδείκνυτο τοῖς ἐπισκέπταις τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος προεστῶς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, ἀλλ' οἱ ἱεροποιοὶ μόνον καὶ ἐξηγηταὶ παρὰ τοῖς ξένοις τῶν περὶ τὰ ἱερὰ τελουμένων. Ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ ὁ Στράβων περὶ τῆς κομπορημονος ἡλιθιότητος Χαιρήμονός τινος, ὅστις παρηκολούθει ἐξ Ἀλεξανδρείας τῷ ἡγεμόνι Αἰλίῳ Γάλλῳ ἀναπλέοντι εἰς τὴν Αἴγυπτον, προσεποιεῖτο δὲ ἀσκῶν τοιαύτην τινὰ ἐπιστήμην τοῦ ἱεροποιοῦ καὶ ἐξηγητοῦ τῶν ἱερῶν, ἐν ᾧ τῇ ἀληθείᾳ κατεγελάτο ὡς ἀλαζῶν καὶ ἰδιώτης⁵. Παρὰ Διο-

¹ Διογ. Λαέρτ. προσόμ. 1 κέξ. — 6 κέξ.

² Στράβ. XVII 1, 46 (= p. 1171 A. = p. 816 C. = III [1852] 392, 19 κέξ. Kramer).

³ Πρβλ. ἔτι καὶ XVII 1, 29 (= p. 1160 A. = p. 806 C. = III [1852] 377, 3 κέξ. Kramer), ἐνθα ὁ γεωγράφος ποιεῖται λόγον περὶ τῶν Αἰγυπτίων ὡς βαρβάρων.

⁴ Στράβ. XVII 1, 29 (= p. 1159 A. = p. 806 C. = III [1852] 376 Kramer).

⁵ Ὁ ἀνήρ οὗτος παρὰ τὸ ἑλληνοπρεπὲς ὄνομα αὐτοῦ ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Αἰγύπτιος. Πρβλ. σχετικῶς W. Otto, Priester und Tempel im hellenisti-

δώρω¹ ἀναγινώσκομεν, ὅτι ἀνὴρ τις ἐν Ρόδῳ γένους τῶν Ἑλλιάδων Ἀκτὶς καλούμενος καὶ διακρινόμενος διὰ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἀστρολογικὴν αὐτοῦ σοφίαν ἤλθε ποτε εἰς Αἴγυπτον καὶ ἔκτισε τὴν Ἑλλιοῦπολιν θέμενος τὴν προσηγορίαν ταύτην ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς αὐτοῦ παρ' αὐτοῦ κυρίως ἔμαθον οἱ Αἰγύπτιοι τὰ περὶ τὴν ἀστρολογίαν θεωρήματα. Ὑστερον κατακλυσμοῦ γενομένου παρὰ τοῖς Ἑλλησι καὶ τῶν πλείστων ἀνθρώπων ἀπολομένων ὑπὸ τὰ ὕδατα ὁμοῦ μετὰ τῶν γραπτῶν περὶ τὴν ἀστρολογίαν μνημείων ἐξιδιοποίησαντο οἱ Αἰγύπτιοι τὴν ἐπιστήμην ταύτην λέγοντες, ὅτι πρῶτοι αὐτοὶ τὴν τῶν ἀστρῶν εὗρεσιν ἐποίησαντο. Ὁμοίως καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κτίσαντές ποτε ἐν Αἴγυπτῳ πόλιν ὀνομαζομένην Σάιν τῆς ὁμοίας ἔτυχον ἀγνοίας διὰ τὸν κατακλυσμόν. Διὰ τὰς αἰτίας ταύτας ἐνομίσθη, ὅτι ὁ Κάδμος κυρίως ὁ Ἀγήνορος ἐκόμισε πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ πολλὰς γενεὰς γράμματα ἐκ τῆς Φοινίκης. Ἀπὸ τοῦ χρόνου ἐκείνου ἐπιστεύετο πλέον, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἤρξαντο ἀσχολούμενοι περαιτέρω περὶ τὰς ἐπιστήμας, ἐφ' ὅσον εἰς λήθην περιέπεσε τὸ παρελθὸν ἐκεῖνο τῶν πρωτοτύπων ἐκ μέρους αὐτῶν καὶ ὑπερόχων περὶ ταύτας κατορθωμάτων.

Ἐν τούτοις ἡ ἔρις αὕτη περὶ τῶν πρωτείων τοῦ πολιτισμοῦ διεξήγετο οὐχὶ μόνον μεταξὺ Αἰγυπτίων ἢ τῶν κατοίκων τῆς Ἀνατολῆς ἐν γένει καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ Αἰγυπτίων καὶ Βαβυλωνίων ἢ Αἰθιοπῶν, Ἰουδαίων ἢ Ἰνδῶν ἔτι κ.ο.κ.² Ὁ σοφιστὴς Φιλόστρατος φέρ' εἰπεῖν ζῶν κατὰ τὸν τρίτον μ.Χ. αἰ. ἐμφανίζει ἡμῖν Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα³, ὅστις ἔζη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Δομιτιανοῦ, περὶ τὰ τέλη δηλαδὴ τοῦ πρώτου μ.Χ. αἰ., μεταβαίνοντα τὸ πρῶτον πρὸς τοὺς σοφοὺς Ἰνδοὺς καὶ ἐκεῖ ἀντιλοῦντα ἑαυτῷ τὴν περίφημον διδασκαλίαν τῆς μετεμψυχώσεως καὶ τὴν λοιπὴν σοφίαν αὐτοῦ, εἶτα δὲ ἐπισκεπτόμενον καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ὧν εἰρωνεύεται τὴν «φιλοσοφίαν» καὶ οὕς δεινῶς ὑποβιβάζει θεωρῶν αὐτοὺς ὡς κακοὺς καὶ ἑλλιπεῖς μαθητὰς τῶν Ἰνδῶν. Ἀλλ', ἵνα ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ κύριον ἡμῶν θέμα, εἰς τὸ θέμα δηλαδὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ κυρίως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου μεταξὺ Αἰγυπτίων καὶ Ἰουδαίων, ἄξιον μνείας εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τούτῳ οἱ Ἰουδαῖοι δεόντως ἐξεμεταλλεύθησαν ὑπὲρ ἑαυτῶν τὰ ἐπιχειρήματα ἐκεῖνα, ὧν ποτε ἐποιοῦντο χρῆσιν οἱ Αἰγύπτιοι κυρίως ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ αὐτῶν

schen Ägypten. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus. II, Leipzig - Berlin 1908, σ. 212, σημ. 1.

¹ Διόδ. V 57, 2 κέξ.

² Πρβλ. σχετικῶς T h. H o p f n e r, Orient u. griech. Philosophie, σ. 5, σημ. 3.

³ Φιλόστρ. τὰ εἰς τὸν Τυαν. Ἀπολλ. II 33 κέξ. (= I | 1870 } 75 κέξ. Kayser)· III 17 κέξ. (= αὐτ. p. 96 κέξ.)· VI 6 (= αὐτ. p. 210)· VI 18 κέξ. (= αὐτ. p. 229 κέξ.).

πρὸς τοὺς Ἑλληνας. Ἰουδαῖοι τῶν ὑστέρων ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ μεταξὺ αὐτῶν πρῶτος ὁ Ἀρτάπανος ἐμφανίζουσι τοὺς Ἑλληνας ὡς μαθητὰς οὐχὶ πλέον τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ τῶν Ἰουδαίων, τοῦ μεγάλου αὐτῶν πατριάρχου Μωυσέως. Καὶ εἰ ἔτι συμφωνοῦντες τῷ Willrich ἐδεχόμεθα, ὅτι παρ’ Ἀρταπάνῳ οὐδαμῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀνακύπτει ἐσκεμμένη τις ἔφεσις καὶ σπουδὴ πρὸς παραγωγὴν τῆς ἑλληνιστικῆς σοφίας ἀπὸ τοῦ Μωυσέως ὡς ἀπὸ πρώτης πηγῆς, ὅτι ἡ ταῦτισις τοῦ « Μώυσου » μετὰ τοῦ « Μουσαίου » οὐχὶ mala fide ἐγένετο χάριν ὑπόπτων σκοπῶν συγχύσεως καὶ ἀπάτης, ἀλλ’ ἀποτελεῖ ἀπλῶς προῖδὸν φιλομαθοῦς ἀναζητήσεως συγκρητισμῶν καὶ ὁμοιοτήτων ὀνομάτων, ὀφειλομεν, ὅπως τῷ Willrich πάλιν συμφωνοῦντες ὁμολογήσωμεν, ὅτι διὰ τοῦ ἐγχειρήματος τούτου, διὰ τῆς ταῦτισεως δηλαδὴ τοῦ « Μωυσέως » μετὰ τοῦ « Μουσαίου » καὶ δὴ καὶ θεωρουμένου τούτου ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ διδασκάλου τοῦ Ὁρφέως, διήνοιξεν ὁ Ἀρτάπανος τὴν ὁδὸν τῆς θολώσεως καὶ φθορᾶς τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἐν τούτοις προσθετέον, ὅτι ἐναργῆς εἶναι ἐνταῦθα καὶ ἀναμφισβήτητος ἡ σπουδὴ τοῦ Ἀρταπάνου πρὸς διαστροφὴν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας ἐπ’ εὐνοίᾳ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἔργον τοῦτο μετὰ ζήλου ἤσκησε σειρὰ Ἰουδαίων λογίων, οἵτινες προθύμους ἐν αὐτῷ συμπράκτορας εἶχον Ἑλληνας συγγραφεῖς, μάλιστα δὲ τὸν Ἐκαταῖον πάντες οὗτοι ἐκτενῶς περιέγραφον τὰς παντοειδεῖς πληροφορίας Αἰγυπτίων ἱερέων, καθ’ ἃς πάντες οἱ Ἕλληνες σοφοὶ ἐκ τῆς χώρας αὐτῶν κυρίως ἤντησαν κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν αἰώνων τὴν πᾶσαν σοφίαν καὶ παιδείαν αὐτῶν· νῦν οἱ σοφοὶ οὗτοι δι’ ἐλαφροῦς τῶν οἰκείων τόπων μετακινήσεως ἀντιλοῦσι τὰ στοιχεῖα τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν καὶ ἐξόχου παιδείας ἐξ Ἰουδαϊκῶν κυρίως πηγῶν. Οὐχὶ ἐν μικρῷ βαθμῷ ἤσκησαν τὸ αὐτὸ ἔργον τῆς παραποιήσεως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν λαῶν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας καὶ οἱ Χριστιανοὶ εἰδικώτερον Ἰουδαῖοι. Ut Christiani iam Judaei hellenisticae aetatis fabellas Graecas in suum usum converterunt, γράφει ὁ Wendland λίαν ὀρθῶς¹, interdum biblicas narrationes ad earum exemplum mutaverunt. ‘Ο Ὁρφεὺς καὶ ὁ Μουσαῖος ἦσαν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν μυθολογικὴν παράδοσιν οἱ πανάρχαιοι ἐκεῖνοι σοφοὶ ἱερεῖς καὶ μουσηγάται, οἵτινες τὸ πρῶτον ἐδίδαξαν τοὺς Ἑλληνας φιλοσοφίαν, τ.ἔ. ἐπιστήμην τῆς θρησκείας καὶ δὴ καὶ μετενεγκόντες ταύτην ἐξ Αἰγύπτου. Οὕτως οὐχὶ μόνον ὁ ἀρχαῖος αἰγυπτιακὸς πολιτισμὸς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔτι ἦσαν προϊόντα Ἰουδαϊκῆς δράσεως καὶ διδα-

¹ P. Wendland, De fabellis antiquis earumque ad Christianos propagatione. Gottingae [1911]. (= Ad praemiorum a quattuor ordinibus propositorum publicam renuntiationem, quae fiet die XIV. mensis Junii a. MDCCCXI hora XII, huius Academiae cives et qui eius studiis favent invitant universitatis Georgiae Augustae prorektor et senatus).

σκαλίας. Τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀρχαιοτάτου λαοῦ τῶν Ἰουδαίων ἔναντι τοῦ νεωτέρου λαοῦ τῶν Ἑλλήνων ἰδιαιτέρως ἐξῆρε καὶ ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ πρώτου αἰῶνος μ.Χ. ἀκμάσας Ἰουδαῖος ἱστορικός Φλάβιος Ἰώσηπος, εἰ καὶ οὗτος ἑλληνιστὶ ἔγραφε τὰ ἔργα αὐτοῦ. Καὶ διὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν Φιλοκράτη οὐδένα ἄλλο σκοπὸν ἐπεδίωκεν ὁ ψευδο-Ἄριστέας¹ ἢ τὴν κατάδειξιν τοῦ ὑψηλοῦ καὶ εὐλαβοῦς σεβασμοῦ, μεθ' οὗ οἱ Πτολεμαῖοι, τ.ἔ. οἱ Ἕλληνες, ἀνέτεινον τὰ βλέμματα αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, τοὺς θεοπνεύστους συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὅτε βραδύτερον κατὰ τὸν δεῦτερον μ.Χ. αἰ. καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἐθεωρεῖτο ὡς τις Ἰουδαϊκὴ αἵρεσις καὶ οὕτως ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ περιεφρονεῖτο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὡς θρησκευτικόν τι σύστημα κατωτέρας πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀξίας, ἤρξαντο οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (περὶ τὸ 150-211 μ.Χ.), ὅπως ἐμφανίζωσι τοὺς ἀρχαιοτάτους Ἕλληνας σοφοὺς ἀντιλοῦντας τὴν σοφίαν αὐτῶν οὐχὶ μόνον ἐξ Αἰγύπτου καὶ Βαβυλωνίας, καθ' ἃ τοῦτο ἄλλωστε ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἐναργῶς ἐμαρτυρεῖτο καὶ ἐβεβαιοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἐκ Φοινίκης ἔτι καὶ ἐκ τῆς Ἰουδαίας, καθ' ἃ τοῦτο νῦν διὰ σειρᾶς ἔργων τῆς Ἰουδαϊκῆς γραμματείας ἀνεπτύσσεται καὶ κατεδεικνύεται. Ἐν τῷ βίῳ τοῦ Μωυσέως κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν καὶ λογίων ἐν γένει λεγόμενα, οἵτινες ὑπὸ τὸ κράτος ἰσχυρᾶς αἰγυπτομανίας ἐπὶ παντὸς κλάδου τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας κατέστησαν, ὡς ἐλέγχθη, τοὺς Ἕλληνας εὐλαβεῖς μαθητὰς τῶν Αἰγυπτίων, ἐμφανίζει ἡμῖν ὁ Ἀρτάπανος τοὺς κατοίκους τῆς χώρας τοῦ Νείλου οὐχὶ ὡς τινα λαὸν πρωτοτύπου τινὸς καὶ ἀκραιφνοῦς μεγαλοφυΐας, ἀλλ' ὡς μεταγενεστέρους μιμητὰς ξένου τινὸς πολιτισμοῦ, τοῦ Ἰουδαϊκοῦ δηλονότι πολιτισμοῦ, οὗτινος δημιουργοὶ ἦσαν ὁ Ἀβραὰμ καὶ ὁ Ἰωσήφ καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς Ἰουδαῖοι, μάλιστα δὲ ὁ Μωυσῆς. Τὸ αἷτιον τοῦ εὐκρινοῦς ἐκείνου γεγονότος, καθ' ὃ ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος λίαν ἐκτενῶς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ μεταποιεῖ τὴν ἐν τῇ Π.Δ. παρεχομένην ἡμῖν ἐπὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Μωυσέως παράδοσιν ἀποβάλλων κυρίως τὰ Ἰουδαϊκῆς ὕφης καὶ χροιάς στοιχεῖα αὐτῆς καὶ ἐπαγόμενος ἀντ' αὐτῶν χαρακτῆρας τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἡμῖν συγκρητιστικοῦ ἐκείνου τύπου τοῦ «θείου ἀνδρός», ἐννοεῖ τις πληρῆστερον, ὅταν σὺν τοῖς ἄλλοις λάβῃ ἔτι ὑπ' ὅσιν καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον ἐκείνην ἐπὶ τοῦ προκειμένου γραμματολογικὴν λεπτομέρειαν, καθ' ἣν ὁ Ἀρτάπανος ἐπεδίωκεν, ὅπως ἀσκήσῃ δρᾶσιν τινα καὶ ἐπιρροὴν ἐπὶ εἰδωλολατρικούς κατ' ἐξοχίην, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁμοῦ οὐχὶ ὑπ' ἀντισημιτικῶν φρονημάτων ἐμφορομένους,

¹ *Aristeae ad Philocratem epistula cum ceteris et de origine versionis LXX interpretum testimoniis*. L. Mendelsohn sehedis usus ed. P. Wendland. Lipsiae 1900.

κύκλους λογίων καὶ πεπαιδευμένων ἐν γένει ἀνθρώπων. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοιούτου τινὸς σκοποῦ ἦτο κατὰ φυσικὸν λόγον ἀναγκαία ἢ ἐπὶ παντοειδῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἔξαρχις τῶν τυπικῶν μᾶλλον στοιχείων, οὐχὶ δὲ τῶν εἰδικῶν καὶ ἀτομικῶν τούτων διαφορῶν. Ἀφ' οὗ χρόνου ἢ ἐπιστήμη ἐγνώρισε μακρὰν τινα σειρὰν ἀλεξανδρευτικῶν ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον « μαρτύρων », κατέστησαν ἡμῖν εὐθεατώτεροι αἱ μεταξὺ τῆς εἰδωλολατρικῆς καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας ὑφιστάμενοι περιοχαὶ συναφείας τε καὶ συγγενείας. Ἡ ἰδιόρρυθμος ὕψη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἐρμηνεύεται ἔτι ἐν ἀξιολόγῳ τινὶ βαθμῶ καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ πρὸς τὰς ἐν τῷ περὶ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον μυθιστορήματι παρουσιαζομένης ἡμῖν περιέργους λογοτεχνικὰς καὶ θρησκευολογικὰς εἰκόνας¹. Ἐν τῷ μυθιστορήματι τούτῳ καθίσταται ὁ μέγας υἱὸς τοῦ Φιλίππου διάπυρος ζηλωτὴς τοῦ Ἰεχωβά, ὃν οὗτος ἀναγνωρίζει ὡς τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ οὗτινος τὴν λατρείαν αἴρει εἰς περιοχὰς πολὺ ὑψηλοτέρας καὶ σεπτοτέρας πασῶν τῶν περιοχῶν λατρείας πάντων ἐν γένει τῶν ἄλλων θεῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐν τῷ μυθιστορήματι τούτῳ ἐξωθεῖται ὁ Σάραπις ἀγερώχως τε καὶ βιαίως ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ἰεχωβά μακρὰν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον καὶ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἀντικαθίστανται ὀριστικῶς τε καὶ σταθερῶς ἡ σοφία μὲν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἑλλήνων διὰ τῆς σοφίας τῶν Ἰουδαίων, ὁ μαθητὴς δὲ τοῦ Ὁρφέως Μουσαῖος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου τοῦ Ὁρφέως Μουσαίου - Μώσου. Ὁ Ἀλέξανδρος κομίζει εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἀντὶ οἰωνδήποτε ἄλλων λειψάνων ἠρώων τὰ ὄσα τοῦ Ἱερεμίου κυρίως, κατὰ δὲ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἱερουσαλὴμ εὐλαβῶς ἀκροᾶται οὗτος τοῦ Ἰουδαίου ἀρχιερέως διδάσκοντος αὐτὸν τὸ ὑψηλὸν περιερόμενον τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ ἀσμένως εἶτα ἀναδέχεται τὸν οἰκεῖον προσηλυτισμόν. Πᾶσαι αἱ γραμματολογικαὶ αὐταὶ εἰκόνας ἀποτελοῦσιν ἀναντιρρήτως λογοτεχνικὰ καὶ θρησκευολογικὰ δημιουργήματα τῶν μεταχριστιανικῶν χρόνων, μαρτυροῦσιν ὅμως ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ζῶσαν παρουσίαν τῆς ἐθνοφίλου ἐκείνης ἰουδαϊκῆς διαθέσεως καὶ νοοτροπίας, ἣν ἐκτενῶς ἐγνώρισamen παρ' Ἀρταπάνῳ καὶ ἥτις ἀναντιρρήτως ἰσχυρῶς ἐδέσποζε τῶν λογισμῶν καὶ τῶν συναισθημάτων σειρᾶς ὅλης Ἰουδαίων λογίων τε καὶ ἱστορικῶν.

§ 4.

Ὁ εἰς « Μουσαῖον » μετονομασθεὶς Μώσους ἐγένετο διδάσκαλος τοῦ Ὁρφέως. Ἀνδρωθεὶς οὗτος πολλὰ εὐχρηστα πράγματα παρέδωκε τοῖς

¹ Πρὸβλ. σχετικῶς Fr. Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. Heidelberg 1914 (= Sitz. - Ber. d. Heidelb. Akad. d. Wiss. Philos. - hist. Kl. 11), σ. 3 κξξ.

ἀνθρώπους· πλοῖα ἐξεῦρεν οὗτος καὶ μηχανὰς πρὸς διενέργειαν λιθοθεσιῶν καὶ τὰ Αἰγύπτια ὄπλα καὶ ὄργανα ὑδρευτικά τε καὶ πολεμικά καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἐν τέλει. Τὴν πολιτείαν πᾶσαν διείλεν ὁ Μωυσῆς εἰς 36 νομοὺς καὶ ἀπέταξεν ἐκάστῳ μὲν τούτων τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν λατρείαν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ καὶ οἰκείου θεοῦ, τοῖς ἱερεῦσι δὲ τὴν ὑπὸ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ σπουδὴν καὶ μάθησιν τῶν ἱερογλυφικῶν γραμμάτων, ἀπέταξε δὲ ἐκάστῳ νομῶ καὶ τὴν ἀφιέρωσιν τοῖς θεοῖς αἰλοῦρων τε καὶ κυνῶν καὶ ἴβειων· ἀπένευμε δὲ καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξαίρετον χώραν.

Περὶ τοῦ Μωυσέως ὡς διδασκάλου τοῦ Ὁρφέως ἐγένετο ἤδη ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐκτενῆς λόγος.

Τῆς λέξεως: «ἐξευρεῖν» κυρίως ποιεῖται ἐνταῦθα χρῆσιν ὁ Ἀρτάπανος ἐπὶ τοῦ Μωυσέως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν βίον εἰσαγωγὴν τῆς τέχνης τῆς ναυσιπλοΐας, τῆς οἰκοδομήσεως τειχῶν, ναῶν κ.ο.κ., τῆς ὀλοποιίας, τῆς ὑδρεύσεως, τοῦ πολέμου καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ λέξις αὕτη ἐνέχει ἰδιαιτέραν τινὰ σημασίαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐξενεχθεῖσαν ἀνωτέρω γνώμην, καθ' ἣν καθ' ἑλληνικόν τινα τρόπον ἡρωοποιεῖται ἐνταῦθα ὁ Μωυσῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου καὶ ἐσκεμμένως καὶ καθ' ὠρισμένον σχέδιον περιβάλλεται οὗτος ὑπὸ τῆς αἴγλης τοῦ σοφοῦ πρωτοπόρου ἐν πάσῃ περιοχῇ ἀνθρωπίνης τινὸς δράσεως καὶ δημιουργίας. Ἐφ' ὅσον, καθ' ἃ ἡμῖν λίαν γνωστὸν εἶναι, ἐν πάσαις ταῖς περιοχαῖς τῆς πνευματικῆς δημιουργίας εἶχον οἱ Ἕλληνες τοὺς «εὐρετὰς» αὐτῶν, θεοὺς τινὰς οἰουσδήποτε, ἥρωας ἐνδόξους ἢ ἀνθρώπους ἐν γένει σοφοὺς, ἔδει, ὅπως ἐπὶ τῷ σκοπῷ διεξαγωγῆς νικηφόρου τινὸς συναγωνισμοῦ ἐμφανισθῆ καὶ ὁ Μωυσῆς ὡς ὁ πρῶτος τοῖς ἀνθρώποις χορηγὸς εὐχρηστών τε καὶ ὠφελίμων πραγμάτων. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς φιλοσοφίας ἐξομοιοῦται ὁ Μωυσῆς τῷ Πυθαγόρᾳ καί, ὡς ἐκεῖνος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως, οὕτω καὶ οὗτος ἐν τῷ μυθιστορηματι τοῦ Ἀρταπάνου καθίσταται «πρῶτος φιλόσοφος». Ἐν τῷ μυθιστορηματι τούτῳ περιβάλλεται ὁ Μωυσῆς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην ἰδέαν τοῦ «θείου ἀνδρός», τοῦ φιλοσοφοῦντος δημιουργοῦ καὶ φορέως ὑψηλοῦ τινος καὶ πλουσίου πολιτισμοῦ.

Προκειμένου νῦν, ὅπως χωρήσω εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος, ἐπάγομαι αὐταῖς λέξεσι τὸ κείμενον τοῦ Ἀρταπάνου, ἵνα ἐν ὄψει αὐτοῦ εὐχερέστερον ὁ ἀναγνώστης κατανοῇ τὰς οἰκείας ἐκάστοτε γλωσσικὰς, φιλοσοφικὰς ἢ θρησκευολογικὰς παρατηρήσεις, διότι ὄντως λίαν δυσχερὲς εἶναι τὸ τμῆμα τοῦτο.

«ἔτι δὲ (sc. Ἀρτάπανός φησι) τὴν πόλιν εἰς λς' νομοὺς διελεῖν καὶ ἐκάστῳ τῶν νομῶν ἀποτάξαι τὸν θεὸν σεφθῆσθαι τά τε ἱερὰ γράμματα τοῖς ἱερεῦσιν, εἶναι δὲ καὶ αἰλοῦρους καὶ κύνας καὶ ἴβεις, ἀπονεῖμαι δὲ καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἐξαίρετον χώραν».

Ἐν πρώτοις παρατηρῶ, ὅτι ὁ τε Vigerus καὶ ὁ Caisford ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῶν οὐχὶ ὀρθῶς τονίζουσι τὴν λέξιν: « νομοὶς » ἐπὶ τῆς παραληγούσης¹.

Ἡ λεπτομέρεια τῆς εἰς νομοὺς διαιρέσεως τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐκάστῳ τούτων ἀποτάξεως πρὸς λατρείαν ἰδίου τινὸς θεοῦ καὶ οἰκείου ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν εἰκόνας ἐκ τῶν « Νόμων » καὶ τῆς « Πολιτείας » τοῦ Πλάτωνος. Ἀναντιρρήτως ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν τινα τοῦ ἄρχοντος καὶ τοῦ σοφοῦ νομοθέτου καὶ τοῦτο ἔτι τὸ ἔργον, ἢ εἰς μέρη δηλονότι ἀρμοδία καὶ εὐστοχος διαιρέσεις τῆς ἰδεώδους πολιτείας καὶ ὁ διορισμὸς ἐφ' ἐκάστου τούτων τοῦ οἰκείου πάτρωνος. Ἀναμφιβόλως οὐχὶ εὐχερὲς εἶναι ἡμῖν, ὅπως ἀκριβῶς καθορίσωμεν, ἐν οἷα ἐκτάσει ὁ Ἀρτάπανος ἐγίνωσκε τὸ ἔργον τοῦ Πλάτωνος, ἐν τούτοις θὰ ἀπετέλει ὄντως ἱστορικόν τι καὶ γραμματολογικὸν ἅμα σφάλμα, εἰ ἐν ὄψει τῶν προκειμένων ἡμῖν σχετικῶς οἰκείων στοιχείων ἠρνούμεθα τῷ Ἰουδαίῳ τούτῳ λογίῳ τὴν κτῆσιν γνώσεων τῆς αὐτῆς τινὸς συνθέσεως καὶ ὑφῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εὐρήσομεν κατωτέρω παρ' Ἀρταπάνῳ φράσιν τινά, ἣτις ἐμφανίζει ὄντως ἐκτενῆ ὁμοιότητα πρὸς χωρίον τι τῶν « Νόμων » τοῦ Πλάτωνος. Ἐπὶ πλέον παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μουσέως, τὴν εἰς νομοὺς δηλονότι διαιρέσιν τῆς χώρας, διεξάγει παρὰ Διοδώρῳ², ὅστις τὴν οἰκείαν αὐτοῦ πληροφορίαν ἐκ τοῦ Ἐκαταίου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀντλεῖ, ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰγυπτίων Σεσόωσις. Οὗτος διελὼν τὴν χώραν ἄπασαν εἰς ἕξ καὶ τριάκοντα μέρη, ἃ « νομοὺς » οἱ Αἰγύπτιοι ἐκάλουν, ἐπέστησε τούτοις ἅπασιν νομάρχας, οἵτινες θὰ ἐπεμελοῦντο τῆς εἰσπραξέως τῶν βασιλικῶν προσόδων καὶ θὰ διώκουν καὶ διηυθέτουν ἅπαντα τὰ ἐν τῇ διοικητικῇ περιοχῇ ἐκάστου τούτων ἀναφυόμενα ζητήματα³. Ὁ Ἀρτάπανος κοσμεῖ, ὡς βλέπομεν, ἐνταῦθα τὸν ἥρωα αὐτοῦ διὰ τῶν πτερῶν τοῦ Σεσοῶσιος. Γέφυράν τινα συσχετισμοῦ τοῦ Μουσέως μετὰ τοῦ βασιλέως τούτου τῆς Αἰγύπτου δημιουργεῖ πιθανώτατα ἡ ὑψηλὴ ἰδιότης ἀμφοτέρων ὁς νομοθετῶν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ

¹ Πρβλ. σχετικῶς τὴν οἰκείαν παρατήρησιν τοῦ Valckenarii ἐν: Ἡεροδότου Ἀλικαρνησῆος ἱστοριῶν λόγοι Θ ἐπιγραφόμενοι Μούσαι. Herodoti Hali-carnassei historiarum libri IX Musarum nominibus inscripti... Editionem curavit et suas itemque L. C. Valckenarii notas adi. R. Wesselingius etc. Amstelodami 1763, p. 309, σημ. 71· R. E. Jablonskii, ἔ.δ. I (1804) 165.

² Διόδ. I 54, 3.

³ Καὶ ὁ Στράβ. XVII 1, 3 (= p. 1135 A. = p. 777 C. = III [1852] 348, 20 κέξ. Kramer) ὁμιλεῖ περὶ διαιρέσεως τῆς Αἰγύπτου εἰς 36 ἄλλιν νομοῦς. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος οὐδαμῶς βεβαιοῦται ὑπὸ τῶν μνημείων. Πρβλ. H. Brugsch, Geographische Inschriften I (1857) 93. Ὁ P. E. Jablonskius, ἔ.δ. I (1804) 165 ὁμιλεῖ ἐν γένει περὶ μετρήσεως τῆς Αἰγύπτου.